

ВАСИЛЬ СТУС

*По мрамору
вспета!*

ВАСИЛЬ СТУС

*Під тягарем
хреста!*

ПОЕЗІЇ

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1991

Життя Василя Стуса (1938—1985 рр.) обірвалося по багатьох роках тюремних поневірянь за колючими дротами ГУЛАГу. Лицарськи вірний непроминушим ідеалам, він не спав перед реченцем, бо ж дорогу боротьби і страждань обрав свідомо. Боже провидіння вело його, обертаючи фізичне виснаження невідольника невичерпністю духовних сил поета, чути щоденно брутальну тюремну лайку — добірним вивітом рідного слова у віршах. Написане вилучали й нищили, а він з вірою, що переможе у двобої, не переставав творити, допоки пронизливі сибірські вітри не видули із кволого тіла роз'ятреної душі. Уціліле ж слово промовляє до кожного з нас, утверджуючи на думці: всі ми залишаємося в'язнями сумління доти, доки не зійде над стужілою Вітчизною заблукане сонце волі.

Художнє оформлення Б. Р. Пікулицького

В оформленні видання використано твір
художника Миколи Бідняка

Упорядкування Олега Орача

Вступне слово Івана Дзюби

Редактор В. В. Дудок

РІЗЬБЯР ВЛАСНОГО ДУХУ

Василь Стус навіть у найтяжчі хвилини життя твердо вірив, що вернеться до народу своїм словом, що край його почує. Тоді, в безпросвітності всеторжествуючого «реального соціалізму» та загальної резигнації, ця віра могла видатися коли не самовтішанням, то хіба затятим викликом темним силам заглади. Але насправді за нею стояло відчуття світового часу, який коригує рух історії, кладучи межі навіть найпотужнішим царствам брехні і рано чи пізно оприлюднюючи запечатану правду.

Нині ми вже й самі це бачимо. Стусова непоступлива віра в моральний абсолют виявилася прозірливішою, ніж розпачливе примирення з дійсністю багатьох із нас. Його поезія залунала на Україні, її почули, в неї вслухаються. Його ім'я сьогодні на устах не лише у знавців української літератури, а й у всіх, кому дорога Україна. Схиляються перед ним і поза Україною ті, кому випало читати його твори або довідатися про його долю і боротьбу.

Запізніла шана української суспільності зробила неминучим і високе офіційне визнання: 1991 року Василю Стусу присуджено Державну премію УРСР імені Т. Г. Шевченка.

Але загальне визнання і навіть захоплення, хоч як це не парадоксально, завжди таять у собі й певну небезпеку для об'єкта екзальтованої уваги. Те, що у всіх на устах, має великий шанс бути поверхово сприйнятим. Свого часу ще Дені Дідро зауважив, що видимість відомого є найбільшим ворогом пізнання. У випадку ж доль таких поетів, як Василь Стус, небезпека ілюзорного знання набирає ще й специфічного характеру: поверхове — не з текстів, а зі слави — сприйняття спокушає моделювати образ поета за власною світоглядною чи політичною потребою.

У передмові до виданої 1986 року на Заході стараннями видавництва «Сучасність» Стусової збірки «Палімпсести» (упорядкування Надії Світличної, яка врятувала і зберегла багато текстів) Юрій Шевельов писав: «Парадоксально, але правда: героїчна біографія Стуса сьогодні стоїть на перешкоді розумінню його як поета. За літературним словом шукаємо і знаходимо образ чесності й непохитності людини. Це зрозуміло й виправдано в сьогоднішніх обставинах. Але не треба забувати про інше, не тільки укра-

їнське, а й загальнолюдське, не тільки часове, а й тривале в поезії Стуса».

Так, це правда. Більше того, для багатьох читачів національно-патріотичний мотив заступає і ще неминуче довго заступатиме і весь різке нетрадиційний, яструщий образ України, і всю повноту та складність поетового «Я», драму людського духу в ньому.

Але правда й інше: водночас доля Василя Стуса кидає гостре опрозорююче проміння на всю його поезію. Біографія і самонастановлення в нього невіддільні одне від одного. Рідкісна, трагічна неподільність поезії й долі.

...Серед найрізноманітніших типів поетичних натур, що їх являє нам історія світової літератури, можна вирізнити два полярні: той, що знаходить радість і мудрість у простих, всім від Бога даних виявах життя, і той, що за рутинною буденщини бачить трагічні бездоння незбагненого, дошкукується неможливої відповіді на вічні питання і застрашений відпочатковою абсурдністю буття перед очима смерті, хоча й може дивитися в них стоїчно.

Василь Стус ближчий до поетів отого другого психологічного полюсу — полюсу трагізму. Відпочатковий настрій його трагічного світосприймання, може, йшов не стільки від світоглядних переконань (як, скажімо, у митців екзистенціалістського штибу), скільки від висоти етичного ідеалу та від етичної непоступливості, — але потім був підсилений й інтересом до екзистенціалістської філософії, в якій поет знаходив дещо споріднене із власним світопочуванням.

Своєрідність і небувале загострення внесла в це «екзистенційне» світопочування приналежність Василя Стуса до нашої доби, до соціалістичного суспільства і до України. Одна річ — філософські муки вільного творчого духу у недосконалому, але відносно вільному суспільстві, і зовсім інша — муки думки та совісті людини в такому суспільстві, де і їй самій, і всьому народові зав'язано рота (не кажучи вже про страждання від концтабірних знущань).

«Нестерпно надокучили уламки долі, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків. Моторошно чутися без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця», — ці слова з табірних записів могли б правити за мотто для його поезії, в якій навіть заперечення Вітчизни є лише формою її найгострішого переживання.

У наведеній сентенції — підсумок багатьох гірких роздумів, присмак дисидентського і табірної досвіду. Але ще й на самому початку громадянського і творчого шляху Василь Стус мав у душі таке ж трагічне відчуття фатальної пов'язаності своєї долі з долею багатостраждальної рідної землі, а своїх внутрішніх моральних та інтелектуальних проблем — з долею народу. Тільки тоді починалося з рахунку до самого себе. Ось що писав він у листі до

Андрія Малишка 1962 року: «Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією. Перед людьми, що своєю кров'ю кропили нашу землю. Довгий мартиролог борців за національну справедливість лишає нам історія, а ми навіть на гнів праведний не можемо здобутись». Це був початок шляху, початок відрахунку, коли Стус ще не вирізняв свого «Я» з «Ми», — ще не було спокутувано «свій гріх», ще не було знято з себе «прокляття віків», ще не було здобуто права на власний позов до земляків...

Тут постає питання, на яке хтось, чи й знайдеться колись відповідь: чому і як зароджуються національне самоусвідомлення та почуття національної гідності і обов'язку, потреба національної справедливості у людей суспільства, яке геть втратило національну пам'ять та індивідуальне обличчя, де цілі покоління навіть не знають цих слів, де все робилося для того, щоб ці поняття не виникли і не набули реального змісту? І чому в однієї людини самоусвідомлення і почуття приналежності пробуджується, а інша — здавалося б, з такими ж душевними, моральними, інтелектуальними якостями — спокійнісінько обходиться без них, не відчуваючи ніякої ущербності, а часом і об'єктивно не будучи позначена нею? Чи тут важить емоційний склад, чи діапазон соціальних почувань, чи якісь враження дитинства, випадковості самоосвіти або напрям інтелектуальних шукань, чи спосіб розв'язання проблеми «точка опертя» для власного «Я», чи відмінності в генетичному потенціалі?..

У всякому разі, Василь Стус як особистість формувався в умовах, якнайменше сприятливих для національного самоусвідомлення. Народився 1938 року на Вінниччині, але дитинство і юність минули на Донеччині. Навчався в Донецькому педагогічному інституті, трохи вчителював на Кіровоградщині, потім — армія. Восени 1963 року вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР і був на той час уже людиною з досить сформованими поглядами. Отже, чи не найважливіший етап становлення особистості припав саме на період навчання в Донецькому педагогічному інституті.

І тут я, сам донеччанин, хочу спростувати тривіальність уявлення про Донбас як край, безнадійно зрусіфікований і для українства безперспективний. Принаймні в сорокові-п'ятдесяті роки там ще жила по-своєму колоритна українська мова (хай і на периферії суспільності: в селах та на передмістях), чувся подих землі української і були люди, що свідомо працювали заради української культури, хоч і мусили бути в цьому обережними, а то й потайними. Що ж до очевидного факту цілковитої зрусіфікованості офіційного життя, то його цинічна брутальність, приголомшлива невідповідність безугавним пропагандистським заявам про розквіт національних культур якраз і провокували допитливу думку, спо-

нукаючи вдумливу молодь до презріння і протесту. Не випадково ж саме Донецчина дала і Івана Світличного, і Василя Стуса, і Василя Голобородька, і Миколу Руденка, і Олексу Тихого.

До речі, один особистий спогад саме на цю тему. Десь у перші часи нашого знайомства, року 1964-го, Василь із сарказмом розповідав мені про те, як ще недавно його, студента пединституту, залучали до перекладання з російської на українську бюрократичної писанини Донецького раднаргоспу. Тепер, пригадуючи Василеву відразу до політично-бюрократичного маскараду, я розумію, яке вразливе в нього ще тоді було почуття національної гідності. Між іншим, доля немовби навмисне випробовувала чи переслідувала поета оцим специфічно українським канцелярським перекладацтвом: ним йому довелося займатися і в різних київських установах після вигнання з аспірантури.

Вперше я почув про Василя Стуса під час одного з приїздів у Донецьк від Андрія Васильовича Клоччі, колишнього «молодняківця», а на той час — літературного і театрального критика, визнаного авторитета в культурному житті Донецчини: мовляв, є у нас один хлопець, він ще себе покаже, через кілька років будемо входити до його кабінету отак-о... (Андрій Васильович жартома зігнувся, як перед великим начальником). Якби ж то знав покручений сталінізмом «молодняківець», які думки і яка сила визрівали в його протезі! До речі, Василь у розмовах не раз із вдячністю й повагою згадував Клоччу, але вже пізніше, мабуть, під впливом якоїсь конкретної, невідомої мені обставини, змінив свою думку і в одному з табірних листів відгукнувся про нього зневажливо.

Якщо від Андрія Васильовича Стус міг довідатися про нашу літературу 20—30-х років, зокрема й прочитати тогочасні журнали, які були в Клоччі, то за своєю доброю обізнаністю із західною літературою він великою мірою був вдячний Тимофіїві Трифоновичу Духовному, викладачеві зарубіжної літератури Донецького педагогічного інституту. То був наш улюблений викладач, а Василь став його улюбленим учнем. Тимофій Трифонович мав величезну бібліотеку зарубіжної літератури, залюбки пропонував нам свої книги для читання.

До красного письменства у Василя був не лише читацький, а й поважний теоретичний інтерес, який і привів його до аспірантури. В перші київські роки Стус сприймався у своєму колі швидше як майбутній літературознавець, ніж як поет. У літературному середовищі та на вечорах, коли й виступав, то волів радше обговорювати твори товаришів, аніж читати власні. Писав рецензії, критичні статті, і вони часом мали більший розголос (наприклад, стаття «Най будем щирі» — у журналі «Дніпро»), ніж його нечисленні поетичні добірки. Але за своїм душевним складом і способом мислення, у своїх стосунках зі словом і, зрештою, в самопочуванні Василь Стус був таки поетом. Невидиме внутрішнє визрівання, на-

ростання поетичної потуги в ньому тривало, і тільки несприятливі зовнішні обставини, крайнє загострення цензурного тиску, що зводило нанівець спроби друкування, ще тоді унеможливили появу в українській літературі нового визначного імені.

Та невдовзі була втрачена і можливість літературознавчої праці. Річ у тім, що Василь Стус із його чутливістю до суспільних проблем відразу ж по приїзді до Києва прилучився до того культурно-національного руху, що розпочався у столиці і ширився по всій Україні, пізніше діставши назву шістдесятництва. Власне, це були перші симптоми національного пробудження, і в його тодішніх формах багато що може викликати сьогодні просто усмішку, але для свого часу то був необхідний і неминучий етап. Провісниками національно-культурного руху (а він фактично робився вже й політичним) були поети-шістдесятники: Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Дмитро Павличко, а водночас і такі літературні критики та публіцисти, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, згодом Валентин Мороз. Уже на початку 60-х років у Києві виник Клуб творчої молоді, який об'єднував і мистецьку, і наукову молодь. Після його розгону контакти різних груп молоді української інтелігенції (і тієї, яка щойно наверталася до українства) тривали. Та й уцілілі душі із старшого покоління не залишалися осторонь процесу оновлення. Особливо помітно це було в літературі. Маю на увазі не лише активну громадську «дисидентську» діяльність Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича чи щедре культурницьке навчительство Григорія Кочура, а й громадсько-літературну позицію таких авторитетів, як Максим Рильський, Павло Тичина, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Леонід Первомайський, Микола Бажан.

Яким було місце Василя Стуса у тодішньому колі молодих «прушників» державного спокою? Тут треба почати з його вдачі. Він не належав до людей, легких у спілкуванні. Небалакучий, але напружений не лише в слові, а й у мовчанні, він не надавався ані до беззмістовних розваг, ані до патріотичної риторики та й усілякої необов'язковості взагалі. У кожную справу вносив серйозність і, сказати б, невисловлений моральний ригоризм.

...Колись Кант сказав про дві дивні і величні речі: зоряне небо над людиною і моральний закон у людині. Василь Стус був одним із тих не дуже багатьох, кого це стосувалося сповна і владно. Був людиною морального абсолюту. Чи то самою природою, як благородний метал, був гарантований від окислення, чи то такою сильною була його воля, цілеспрямованість на високе етичне самопочуття і дію. Небуденна сила волі виявлялася завжди, і в ситуаціях, вирішальних для долі, і в житейській щоденності, навіть у дрібницях.

Василева постійна моральна наелектризованість була б вельми обтяжливою для оточення (яке і в найкращому разі потребує

чергування хвилин напруги з годинами відпруження), якби не його бездоганний внутрішній такт і делікатність. Навіть великодушність — адже немилосердна вимогливість його була націлена на самого себе, а не на інших. У цьому його принципова відмінність від агресивних моралістів. Він товаришував або конструктивно співпрацював з людьми різних поглядів (крім непорядних, звісно) і поколінь. В нього були друзі і серед художників, скульпторів, музик, театралів, і серед молодих учених, філософів, «технарів» — друзі не до застілля, а до інтелектуального спілкування.

Його літературні зацікавлення були надзвичайно широкі. Вже тоді, в середині 60-х років, почав активно перекладати, насамперед з німецької, яку добре знав. Захоплювався європейською модерністською поезією, що її тоді тільки починала відкривати для себе літературна молодь (багато що доходило через польські переклади).

Свої поезії не поспішав публікувати. Тим часом поетичний доробок зростав, і десь наприкінці 60-х Василь Стус запропонував видавництву «Радянський письменник» рукопис поетичної збірки, якій дав назву «Зимові дерева».

Можливо, назва мала звучати як символічне означення стану нашої духовності: замороженість, завмерлість, але й уперте протистояння зимі та назбирування сил для весняного пробудження. Збірка, доставши позитивні видавничі відгуки, у світ не вийшла, оскільки доля книжок вирішувалася тоді не у видавництвах, а у відповідних відділах ЦК компартії України та в інших «органах», але все ж у машинописному виконанні набула поширення серед літературної молоді (принаймні Києва) і таким чином стала фактом літературного життя.

Уже в «Зимових деревах» почали визначатися деякі постійні мотиви творчості Василя Стуса. Це, насамперед, лірика кохання. Власне, щось ширше. Захоплення і розчарування, переживання невдач (природно, кожної з них — як неоправної і згубної) — немовби зізнання душі про зусилля знайти відгук у світі, зріднитися з іншою душею, цим подолавши самоту, а отже, і власну невикінченість, і долучившись до чогось загальнозначимого. (Стус завжди гостро відчував і переживав свою самоту, але не ототожнюймо цю духовну і філософську самоту з побутовою і навіть взагалі фактичною — хоч залежність між ними є; все-таки фактично він був серед друзів, але високоорганізована особистість завжди мучиться своєю не так минущою покинутістю, як екзистенційною самотою, що в ній концентрується відчуття недосконалості людського «Я», суспільства і світу). Отож лірика кохання — це і лірика найінтимнішої орієнтації в цінностях людських відносин взагалі, лірика самовипробовування на соціальну і духовну резонансність своєї особистості.

Другий мотив «Зимових дерев» — переживання своєї націо-

нальної сутності. Це зовсім не те, що патріотична патетика. Остання не була властива Стусові від самого початку. Патетика (в добродужному значенні слова), при всьому можливому багатстві тонів і діапазонів змісту, — все-таки односпрямований потік думок і емоцій, свідомо чи несвідомо керований, зорієнтований на певну мету. Вона була великою мірою характерна для першої хвили шістдесятництва, але самої її було замало для самовиявлення української національної свідомості. Тому в багатьох поетів (зокрема й отих перших шістдесятників) патетика невдовзі починає змінюватися, ускладнюватися, а то й викликає деяку естетичну опозицію (наприклад, у поетів так званої «київської школи», до якої тоді належали Валерій Ілля, Микола Воробйов, Віктор Кордун, Василь Рубан, посереднім чином — і Василь Голобородько, Михайло Григорів, Іван Семененко та інші). У Василя Стуса національне самоусвідомлення знаходило вихід не так у декларативній експресії (хоч і вона є: «Ти вже не згинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і не скарать тебе душителем сибірами і соловками...» — вірш 1963 року), як у аналітичній роботі поетичної думки, в переживанні різних, інколи суперечливих імпульсів. Саме в цій роботі душі, часом душевній муці, розкривається зміст особистої причетності до національної долі, і він має різні виміри, різне оціночне забарвлення — від розпачливого національного самокартання та умовного прийняття бід України, що є, власне, формою висловлення цих бід («Звіром вити, горілку пити... і добі підставляти спите вірнопідданого лице, і не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід ріжуть лінвами на обіддя кількасот божевільних літ» — вірш 1964 року), до надивовижу інтимного і водночас пророчого переживання жертвості задля України (цикл «Костомаров у Саратові»). Цей цикл, особливо шостий вірш з нього, дуже виразно вказує на внутрішню природу Стусового українства, породженого відчуттям історичної скривдженості України і потреби заступатися за неї: «Хто ж їй води подать захоче? Закриє очі хто — скажи?».

Обидва відзначені вище мотиви осяяні світлом етичного абсолюту.

Третій виразно відчутний у збірці мотив виникає із тієї критичної енергії, що породжена Стусовим етичним максималізмом. Ця енергія оформлюється в гротескне бачення і саркастичну інтерпретацію буденного низького існування, того, що нині ми звемо бездуховністю, а тоді сприймали як вияви міщанства, обивательщини. Коли ж йшлося про низькі рівні національного життя, народжувалося те, що можна співвіднести з національною самокритикою, яка властива всякій поезії національного пробудження та відродження. З роками цей мотив у поезії Стуса звучатиме дедалі потужніше і гіркіше, співмірно з загостренням національного болю.

Подаючи рукопис своєї першої збірки до видавництва, Василь Стус не мав великих надій на публікацію. І відмова не стала для нього несподіванкою, хоча, звичайно, й засмутила. Проте невдовзі він komponує нову збірку — «Веселий цвинтар». Назва підказана фантазмагорією української реальності. У цій збірці поглиблюються мотиви попередньої і з'являються нові, а гротеск не тільки межує із неповажно трактованим трагізмом, а й набуває подеколи якогось зухвало-відчайдушного характеру. Звичайно, до цього спричинилися ускладнення, погіршення як особистого творчого та громадського становища самого Василя Стуса, так і політичної та духовної ситуації на Україні.

Говорячи про ті чи інші мотиви Стусової поезії, слід пам'ятати про умовність їх виокремлення. Власне, всі вони поєднуються в ній у загальну картину. Поезія ця в принципі непрограмова, нетематична. Або, інакше кажучи, вона вся на одну «тему»: поетове самопочуття, стан його «Я».

У зосередженій на самопізнанні поезії неминує з'являється проблема ідентичності свого «Я», і тоді самопізнання із спокійного, а то й комфортного стає дискомфортом, болісним, почасти й розкладовим (хоч сильна воля бере зрештою гору над дезинтегруючим самоаналізом).

«Сто дзеркал спрямовано на мене, в самоту мою і німоту» — читаємо в одному з віршів. Але насправді то не якісь дзеркала світу, а сто очей його власного сумління й суворого самоперемірювання, то мука пошуків самого себе: «Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?». Часом доскіпливість такого самопошукування призводить до самозаперечення, до відчуття відчуженості від самого себе: «Мені здається, що живу не я, а інший хтось живе за мене в світі в моїй подобі...».

У вірші «У тридцять літ ти тільки народився, аби збагнути: мертвий ти єси у мертвім світі...» — інший аспект цієї проблеми. Тут — трагізм самоусвідомлення, що скинуло пелену життєвої конкретності і побачило безнадію поривання за визначені світоприродою межі. І це вже безнадія не особова, а родова, і розмова з собою на «ти» стає розмовою з людиною як родовою істотою, життя якої — в філогенетичному минулому, бо ним визначене. З розпачливим сарказмом людині — людству — пропонується зворотний розвиток аж до палеонтологічного початку...

У поезії ж «Як страшно відкриватися добру...» — вже не сардонічна пропозиція, а констатація: людство бачиться як «плем'я самоїдів», готове здійснювати свою самоїдську місію до кінця — «допоки аж останній самоїд не з'їсть себе самого із філософським виразом».

Конкретний історичний досвід, гнітюча моральна й політична атмосфера величезною мірою загострювали песимізм Василя Стуса (і, може, останнє й було крайньою, але водночас і легітимною

формою вираження першого?). Але це не змінює іншого питання: чи той «фундаментальний» песимізм своєю чергою не загострював сприйняття конкретної абсурдності конкретного суспільства?

Це діалектичне співвідношення має і свій національний вимір. Чи, може, й виростає на українському ґрунті, лише знаходячи підтвердження й покріплення у світовій історії, на яку екстраполюється:

...Протрухлий український материк
росте, як гриб. Вже навіть немовлятко
й те обіцяє стати нашим катом
і порубати віковий поріг,
дідівським вимшілий патріотизмом...
Це твердь земна трухлявіє щодня,
а ми все визначаємось. До суті
доходимо. І, Господом забуті,
вітчизни просимо, як подання.

Тут уже чується і туга за дією в ім'я України як виклик забарному самоозначенню чи принаймні як трагічний коментар до нього...

Нагадаємо: це були 60-ті роки, власне, вже їх кінець. Свідкам тієї доби неважко зрозуміти, наскільки випадав Василь Стус із панівної суспільної атмосфери, наскільки не відповідав державно стосованим до літератури критеріям.

Проте не лише ця обставина унеможливлювала публікацію його творів. В останні дні серпня 1965 року влада провела серію політичних арештів у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку та інших містах. Зокрема, були ув'язнені Іван Світличний, Панас Заливаха, Михайло та Богдан Горині, Валентин Мороз. 4 вересня в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» частина публіки влаштувала акцію протесту проти арештів. Стус, як активний її учасник, опинився на особливому рахунку у відповідних органах. Досьє на нього постійно зростало, оскільки він брав участь у несанкціонованих літературних вечорах, підписував протести проти чергових політичних репресій, читав недозволену літературу тощо.

Неможливість друкуватися Василь Стус сприймав зовні спокійно, але такий стан, звичайно, дуже пригнічував його. На прожиття мусив заробляти, влаштовуючись на різні випадкові і тимчасові посади не за фахом,— після того, як його відрахували з аспірантури Інституту літератури за участь в акції 4 вересня 1965 року. Відлучення від улюбленої праці, муки вимушеного німування (точніше: постійне заглушування голосу) вплинули на радикалізацію поглядів, сприяли зацікавленню самвидавом. Система наче навмисне намагалася будь-що зробити із Стуса свого принципового противника. Але він ще не втрачає надії переконати владу у тому, що раціональне розв'язання

наболілих проблем — в інтересах усього суспільства. В листі до ЦК КПУ та КДБ при Раді Міністрів УРСР від 28 липня 1970 року він пише: «Певен, що сьогодні є багато таких питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчують О. Солженіцин і Ю. Андропов, В. Нікітченко і В. Мороз, В. Козаченко і І. Дзюба, І. Світличний і М. Шамота. Потреба здорового діалогу все зростає [...]. Відсутність потрібного діалогу створює прекрасний ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшувальне скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за... ворога! [...]. Ненормальні умови цілком закономірно продукують «ворогів», приводять до крайньої поляризації».

Не Стус шукав конфронтації, як запевняли репресивні органи і як, на жаль, уявляють справу ті, хто думає, що «героїзує» Стуса, приписуючи йому принципову антирадянськість від самого початку. Стусові нав'язували політичну боротьбу, як і багатьом, може, більшості з тих, хто просто закликав до розуму й порядності, до пошанування прав людини і до громадянського порозуміння. Інша річ (і в цьому драма нашого суспільства), що й така — швидше моральна, ніж політична — позиція була небезпечною для режиму і об'єктивно ставала формою його заперечення, яке поступово набирало-таки політичного характеру. Цинічна влада, вірячи у вселильність репресій, фактично провокувала своїх громадян, перекинувши всі шляхи до порозуміння.

Десь уже незадовго до арешту, в середині чи у другій половині 1971 року, Василь Стус написав листа до президії Спілки письменників України та до ЦК КПУ у справах літературних, у якому обставав за своїх ровесників, позбавлених доступу до друкованих органів, приречених на мовчання, говорив про втрати, яких зазнає українська література, про гнітючу атмосферу у Спілці, звертався до почуття обов'язку й совісті її керівників. Цей лист (на жаль, ніде досі не опублікований, хоч у судовій справі він десь-таки є) слідчі органи кваліфікували як зловмисну антирадянську пропаганду.

Якось восени 1971 року, приїхавши зі Львова, до Стуса завітав В'ячеслав Чорновіл. З цієї нагоди на запросини Василя прийшли до нього додому Іван Світличний, Євген Сверстюк і я. Звичайна товариська розмова про перспективи українського національно-культурного руху в очах перестрашених (чи надто заподаних) шпиків набула характеру конспіративної змови, і, можливо, саме тому, що зустріч відбувалася на квартирі Стуса, він був поставлений на «замітку».

Заарештували Василя, як і багатьох його друзів, трагічно пам'ятної ночі з 12 на 13 січня 1972 року. Слідство все зробило, щоби професійні заняття літератора кваліфікувати як антирадянську діяльність, а самого поета — як особливо небезпечного

державного злочинця. Разюча несправедливість і глухий цинізм «правосуддя» назавжди змінили внутрішню орієнтацію Стуса. Він побачив перед собою катів, катівську владу і вже не шукав розуміння чи діалогу з нею, а відповідав тільки презирством, викриттями та рішучістю вистояти. Побачене ж і пережите в тюрмах та таборах висталило цю рішучість.

Не була така доля фатально призначена йому. Він народився для праці, для творчості. І все могло б скластися інакше, якби влада і суд не виявилися такими безглуздо жорстокими...

Поетичне Слово стало причиною Василевої біди, за Слово його тяжко покарано. Але воно ж, Слово, віддячилося йому тим, що додало сили і гордості за найтяжчих умов:

...Ще виживу, вистою, викричу я —
допоки поглине мене течія.
Хай світ збожеволів, та розум ясний
і зісподу входить у витлілі сни.
Ще треба терпіти і марне — клясти.
Лиш ти мене, Господи-Боже, прости!

І під час слідства, в камері слідчого ізолятора КДБ у Києві, і в концтаборах, і на засланні Василь Стус використовував кожну вільну хвилину та всяку найменшу можливість для читання й писання. Формально йому не було заборонено «писати і малювати», але фактично за це переслідували і відбирали чи знищували написане. Проте завдяки Василевим друзям чимало його творів збереглося і потрапило на волю. Разом з деякими ранішими вони склали збірку «Палімпсести». Назва багатозначно символічна. Палімпсестами називалися пергаменти, що з них стерто первинний текст і написано новий, крізь який, однак, старий може інколи проглядати. Отож, ствердження важливості нового письма, яке верховенствує над старим? Натяк на те, що під верхнім шаром треба шукати спідній, глибший, потаємний? Заклик бачити співвідношення старого і нового? У всякому разі — не просто термін у буквальному значенні...

Вже не раз говорилося про найочевидніше у Василя Стуса: цілісність його особистості. І це слушно. Але... Тільки в певному значенні: у значенні моральної несхитності життєвої позиції, громадянської і побутової поведінки. Тобто це стосується «зовнішньої» людини, людини дії. Але на рівні світогляду і світопочування, у внутрішній, духовній структурі він у постійній боротьбі із самим собою, у самонез'ясованості і самоневіднайденості... І саме це надає отій його «зовнішній» цілісності дивовижної глибини.

Він не крився з тим, що носив у собі, не боявся і перед українством постати таким, яким українському поетові «не личило» поставати,— і в цьому теж мужність, стоїцизм. В його патріотизмі не лише і не так традиційні тони — бадьорі, закличні, грізні,

войовничі, як сумні, розпачливі, стражденні та стоїчні: «Терпи, терпи — терпець тебе шліфує, сталить твій дух — отож терпи, терпи...». Це не той патріотизм, до якого ми звикли, це набагато складніший комплекс почувань і поглядів, що робить проблематику України зрозумілою людям будь-якої нації, а інтерпретацію — прийнятною, самоусвідомлення ж сучасного українця — співмірним із самоусвідомленням світової інтелектуальної еліти: хоч і не однаковим за змістом та характером, але якісно рівноцінним. Як і взагалі світопочування Василя Стуса рівноцінне світопочуванню «планетарної» людини другої половини ХХ століття.

Стусове переживання України народжувалося й формувалося також і у гнітючій атмосфері нашої тодішньої патріотичної буденщини. Так. Було відродження 60-х років, були ентузіазм, самовідданість... Але були й безпомічність у практичних справах, і брак людей діла. Натомість — ряснота патріотичних плакальників, надто за патріотичною чаркою, нескінченні і одноманітні до нестерпності балачки про мову, що заступали собою все світове життя. Якими принизливими, а часом гидкими бували спотворені форми українського патріотизму за умов абсолютного антиукраїнського терору. Як важко було поєднати в собі людину на повен зріст і українця-патріота. І як, проте, неможливо було для українця бути людиною, не будши патріотом. Василь Стус повертав українське до вселюдського, світового, а вселюдське, світове привертав до українського... А отой маячливий абсурд, трагічна пародія національного псевдоіснування відбилися в несамовитих гротесках:

Довкола мене цвинтар душ
на білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду...
.....
Свіча горить. Горить свіча —
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні. На лиці
лиш очі і уста безгубі.
Шепочуть: ми підданці згуби,
і мерзлі сльози по щоці.
Ми розминулися з життям.
Не тим, напевне, брались шляхом
і марне марим вороттям
на первопуть свою.

Його мова до українства сповнена тяжких осудів, але їх сприйме лише душа співвідповідальна. На жаль, ті, кому адресуються пекучі докори, здебільшого глухі і не схильні до почування вини.

В поезіях табірною п'ятнадцятиріччя біль розлуки з Україною поступово стає болем очужіння. В цьому одна з відмінностей Стусової поезії від Шевченкової — при всій глибині спо-

рідненості ідеї України, при високій мірі духовної спадкоємності. Але що таке очужіння? Не поет відсторонюється від України, а Україна немовби чужіє до нього і до самої себе, втрачає себе саму. Таке особливо гостро бачиться йому при короткочасному поверненні додому, в антракті між двома арештами: «...І стала невпізнання уся моя батьківщина кохана, що знаною здавалася здаля... І світ нехитрий, в якому люди не живуть, а сплять, проблискує густою чорнотою, що стала мов закляття над тобою»; «Яка нестерпна рідна чужина, цей погар раю, храм, зазналий скверни! Ти повернувся, але край не верне — йому за трумну пільма кам'яна. Як тяжко нагодитися й піти, тамуючи скупі сльози образу. Радійте, лицеміри й богомази, що рідний край мій — царство німоти».

Відчуження переходить у заперечення: «нема мені вітчизни». В ній «разить мене од запаху трутизни». Таких убивчих слів у Стуса багато, але не можна їх брати на віру поза контекстом. Адже це — лише один із актів у шаленій драмі почуття, драмі любові до України і страждання за неї. Навіть кленучи, він, як і Шевченко, не може й не хоче позбутися її влади над собою, як і карі за неї. Те, що він проклинає, — все минуще і спотворене в Україні. А те, в ім'я чого він проклинає Україну минущу, спотворену, рабську, — Україна вічна, істинна, жива, Україна, якій сам дає життя:

Я єсмь, Вітчизно, як і ти,—
єси на всевіки і віки.
Бо з мого крику рвуться ріки
Цнотливої, як куля, мсти.

Пливка складність, пекуча суперечність образу України, розтроюдженість почування її у Василя Стуса є складовою частиною всього трагічного самопочуття. Мабуть, не просто частиною, а осередком. З ним пов'язане і особливо напружене, невідступне звучання мотиву самоти — одного з вічних мотивів світової поезії.

Звичайно тема самоти впливає з природного для розвиненого людського духу відчуття своєї особистості, нездоланності іманентних духовних бар'єрів і труднощів соціальної самореалізації. Але особливо загострюється вона через несприятливі обставини долі, політичне вигнання тощо (таких прикладів у світовій літературі багато — від Овідія до Міцкевича, а як далі — то до Хікмета й Маланюка). У Стуса самота посилена очужінням України, запереченням її в її тодішньому стані, відповідно до історично складнішої картини реальності українського суспільства другої половини ХХ століття, складнішим і політичним та моральним рахунком до нього; і, нарешті, відчуттям трагічного розходження між собою, який стає дедалі безогляднішим у прагненні до мети і твердішим у самозреченні, та приборканою Україною доби тихого терору й тотальної «стабілізації». Остання обставина, помножена на Стусів

суб'єктивний духовний максималізм, і породжувала оте: «О Боже мій, така мені печаль, і самота моя — така безмежна, нема — вітчизни», і оте: «твій шанталавий, без'язикий і недорікуватий люд». Він часом подумки відсторонював себе і від найближчих друзів, хоч саме в солідарності з ними, у спільному стражданні за Україну, в самій Україні і знаходив подолання самоти та смерті:

Зрадлива, зраджена Вітчизна в серці дзвонить
і там росте, наш пригнітивши дух.
Ви, нею марячи, зазнайте скрух і скрух —
і най вас Бог, і най вас Бог боронить.
Розкошлані на всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,
в неволі здобули для себе волю,
ногою заступивши смертну грань.
Щедрує вам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні — по громадді спроб.
Отож не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій світлий перст нищівний.

У Стусовому переживанні самоти є і позаісторичне — відгомін особливого індивідуалістичного світосприймання, підсиленого впливом індивідуалістичної ж та екзистенціалістської філософії, яку він з інтересом читав (Ніцше, Ортега-і-Гассет, Гайдеггер, Сартр та ін.).

Буття собою означало для Василя Стуса протистояння не лише світові зла, а й собі самому, про що вже говорилося вище. Придивімося уважно до отієї постійної його внутрішньої незгідливості: «розбратаний сам із собою...»; «один як перст стою себе супроти, супроти себе сам стою супроти...». Уже ніхто не міг йому нічого закинути — на такій моральній височині він був, але сам і далі чимось собі дорікав і чогось від себе вимагав. Затята воля верховенствувала над серцем і розумом, давала їм напрям. Він пильнував себе самого. Часом звертався до себе у хвилини, що здавалися йому хвилинами слабкості, і власним словом употужнював власний дух (яка, наприклад, разюча своєю оголеністю рефлексія, що починається словами «Це просто втома...»). Але то не слабкість і не втома. То надмірність покладеного на себе тягаря. І зрідка прохоплюється благання:

О Боже, тиші дай! О Боже, тиші!
Ця самоокупація душі,
оця облуда людяності, може,
страшніша за злочинство, ця жага
самотерзання в вимерлому світі
напівречей-напівлюдей, цей крик
ізрутаного серця — то занадто
нестерпно для людини. Тиші дай,
мій Господи! Зніми з душі бажання
нових чининь...

Але те бажання — дужче за нього... Колізія між розумінням надмірності вимог до самого себе і неможливості вмалити їх виливається у благання до Бога не лише погамувати бодай трохи «жагу самотерзань», а й внести у світове життя більшу моральну ясність: «Значи справжніші межі між смертю і життям, між днем і ніччю, між правдою й брехнею [...]. А земля занадто змістилася з орбіти [...]. Надто мало землі для духу...».

Він прагне звільнитися від випадкового й накинутаго, відшукати свою початкову сутність: «Хай почезає час, аби в безчассі я вдруге міг постати, коли всі воління вщухли...». Це знов-таки один із вічних мотивів поезії, і Стусові рефлексії самоочужіння мають також філософський зміст: невіднайдення самого себе. Метафізична проблема набирає й простішої форми: кожен живе не своїм життям у тому значенні, що невблаганні і несподівані обставини або не дають здійснити життєву програму, або відтручають лінію долі геть убік від заміреного напрямку. Але у Стуса ота чужість власного життя має й інший, страшніший сенс. Адже доля переінакшена тут не якимось випадковим збігом обставин і не філософською абсурдністю буття, а насамперед колосальною знищувальною енергією диявольської держави. Ні, не хотів Василь такої долі, вона йому і самому часом незрозуміла, але «щось» диктувало йому бути саме таким, і що таке те «щось», його поезія сказала...

О не дивуй, о не дивуй мені —
моє життя для тебе незбагненне.
Воно й мені чуже — і не про мене
чужіти в чужаниці-чужині,
де я зацвів у потойбічні дні
і щедро попускаю закрайсвіту
свою одляглу душу, часом криту
усесвіту великого на дні.
Коли з'являється в солодкім сні
моя Вітчизна майже призабута —
о, як тоді морозять душу пута!
О вирвись, вирвись, вирвись!
Але ж — ні.

Його табірні і тюремні вірші, крім усього іншого, дають світової міри картини психологічного стану в'язня, психологічної суті самого ув'язнення як форми катування: «Весь обшир мій — чотири на чотири. Куди не глянь — то мур, куток і ріг. Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий, це плетиво заламаних доріг». Або: «Напевне, приписали до майна тюремного уже й тебе самого — всі сни твої, всі мрії, всі думки, завівши до реєстру потайного і зачинивши на міцні замки», «...Хоч силоміць ув очі засилую сон! Привиддя постають... [...]. Не кукайте, криваві зозулі, над бідною моєю головою, коли віконце обснувало млюю, коли мені так тяжко без землі, завислому у вертикальній трумні. О кружні кроки, скрадливі й безшумні!». Кроки невидимих, але щосекундно присутніх і незримо в тебе націлених наглядачів — кроки, що обрамляють

сталевою биндою, як наручниками, всі найпростіші та найскладніші душевні рефлексії в'язня. Але — парадоксально: «Як моторошний сон — ці дні і ночі пригнічують мене і додають безмежних сил». Це визнання зродилося в контексті суто психологічних переживань тюремного побуту і самого перебування в тюрмі — начебто без участі політичних емоцій та символів віри. Вони десь у глибині, вони незримі.

Мабуть, сили додавало Василеві Стусу й усвідомлення того, що він — поет від Бога і як поет може увічнювати свої переживання у слові. Душею опановувало відчуття вищості над долею і влади над страхом смерті: не зникнеш безслідно, залишишься Слово, в якому і ти, і твої болі, і твій світ, і твоя вищість над ворогами й катами...

Коли говорять про чийось мужність і самопожертву, не завжди уявляють, що за цим стоїть. Адже не тільки поетова доля вирішувалася. Наскільки простіше було б, якби кожен відповідав тільки за себе і брав на себе тільки свій біль. Та не про себе думає людина в тюремній клітці...

Скільки набилося туги!
Чим я її розведу?
Жінку лишив на наругу,
Маму лишив на біду.
Рідна сестра, як зигзиця,
Б'ється об мури грудьми...

Розумів, що іспитує не лише себе: «Тож іспитуй, як золото, на пробу коханих, рідних, друзів і дітей: а чи підуть крізь сто твоїх смертей тобі услід?». Може — жорстоко. Але — не його вина. Мучився їхніми муками не менше, ніж вони — його. Хто відчує його біль за найрідніших людей, його вину за те, що покинув їх напризволяще, оту безсилість чи неможливість зарадити їм, — той бодай наблизиться до розуміння і співпереживання тяжкого і неворотного Василеного рішення:

...мороком горло огорне —
ані тобі продихнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна,
здрастуй, страсна моя путь.

Бо — «відчайдушно пролягла дорога несамовитих».

У світовій поезії немало пекучих болів і оскаржень, породжених душевними муками й фізичними стражданнями поета. Але сказати про себе: «Біда так тяжко пише мною, так тяжко пише мною біль...» — це вже інша якість вираження терпіння. І яким же мав бути той біль, що народжував уже не просто слова, а саму свою звукову матерію: «і вже болить душа, на дуб здубіла», «горлом скривілим од крику», «бо в горлі застуда, у грудях п'їтьма, і світ обступає стокрик — Колима»...

Не просто анатомія болю — аж до агонії душі, коли вона, до

крові оббита в лабіринтах страждань, безнадійно б'ється об глухі мури світової байдужості. І не просто картина світу через призму страждань, хоч і це є: «тугий небокрай, погорбатилий з люті гірких дорікань...». Та тут і інше: власне страждання поєднане із стражданням Вітчизни; узагальнений образ мук людства; страждання за всіх: «... та кожного кривда мене обпіка...».

В останні роки у Стусовій поезії дедалі відчутнішим стає мотив смерті. Це не просто теоретичний постулат. Вона стояла перед очима постійно. Не треба ображати поета припущенням, що йому незнаний був страх смерті і що не жаль було прощатися із життям: «...Кривавим оком світиться одчай... То все твої страхи, страхи, страхи»... «На хижім вітрі чезне й нищий страх» — у цьому образі вгадується міра випробувань, перед якими відступав страх: коли гартувалася воля. І вже при сходженні на Голгофу сказалося: «Як добре те, що смерті не боюсь я...».

Подолання страху смерті, як і здатність вистояти у випробуваннях надлюдської міри, можливі у стані покликаності, відчуття якої взагалі було властиве Василю Стусу, а в останні роки опанував ним. Покликаність подвійна — і Вітчизною: доля «в беручке багаття України мене, за руки взявши, повела», — і Богом: «То є Господній перст», «...на лоб поклав Господь свій світлий перст нищівний»; «Я вступаю, Боже, в царство твоє». Аж до такого: «В мені уже народжується Бог...» — не про гординю йдеться, не про богорівність, а про те, що Бог входить у душу, «і поступово одмінє її», і готує її до «блаженної миті раптового самоспалення»... А взагалі він веде напружений і складний діалог із Богом («Ти надто щедрий, Боже, — стільки жаху вергаєш на мале моє життя...»), в якому є і оскарження, знов-таки, як і в Шевченка, за долю України. Але то вже тема окремої розмови. Як і аналіз Стусової поезії в контексті світової лірики романтичного песимізму та екзистенціалістської літератури та філософії.

Отож світова скорбота, світовий біль романтиків набирають складнішого змісту, обтяженого рефлексіями історіософського і політичного плану в конкретнішій формі. Хоч стоїть, хай і по-іншому, проблема трагічної недовершеності, недосконалості світу; хоч, як і в романтиків-песимістів, трагічне сприйняття життя стає запорукою протистояння злу, оборони гідності людини, стійкості невіддатливості.

Філософи екзистенціалізму, які не раз зверталися до поезії для підтвердження своїх поглядів (згадаймо есей Мартіна Гайдеггера «Гельдерлін і сутність поезії»), знайшли б найбагатший матеріал у творчості Стуса. Але у нього ж, на мій погляд, — і певне заперечення або подолання екзистенціального світопочуття. Воно в тому, що головні антиномії і проблеми екзистенціалізму (життя — смерть, існування як буття для смерті, самота — комунікація; страх — рішучість; закиненість у буття — осягнення свободи;

екзистенція — безособове) поет розмикає в переживання долі свого народу і у приналежність йому, в подвиг задля нього. Не кажучи вже про те, що поряд із Стусовою злитністю вічних мук думки і реальних страждань людини і народу філософські муки романтичного песимізму і екзистенціалізму можуть здатися, сказати б, інтелектуально «самонавіюваними».

...Мало не загальноновизнаною стала думка, популярна і серед літературознавців, і серед не обізнаного із Стусовою поезією загалу: мовляв, якби не стражденна доля його, якби не тюрма і каторга, Стус не став би тим, ким є. «Тоді б Україна не мала Поета» — ця фраза кочує з однієї газетної статті в іншу. В ній хочуть висловити любов до поета або возвеличити його, але в ній — несвідомий цинізм. Мовляв, брежнєвські кати скалічили Стусові життя, зате вчинили нам великого поета...

Наважуся заперечити. Я трохи знав Василя Стуса і принаймні в дечому можу бути свідком. Це був інтелект могутній і тонкий, і притому інтелект постійно самовдосконалюваний, самонарощуваний, з безмежними можливостями самовдосконалення і самонарощування. Зрозуміло, що за нормальних умов вони розвинулися б у такій повноті, якої годі й уявити. А що не було б того болю й страждання, які є в поезії Стуса, то й це ще хто зна. Підстав для страждального життя йому б вистачало. Адже терпів не тільки за себе, а й за Україну, мучився і недосконалістю людини, і станом людства, і вічними трагічними загадками буття... Зате були б ще якісь інші, вже невідтворні сфери його духовної діяльності та форми поетичної творчості.

Коли пишеш про таких людей, як Стус, мусиш насамперед поставити собі запитання: чи маєш моральне право?

До 1972 року в мене були близькі стосунки з Василем. Після арешту, його і мого, наші дороги розійшлися. Бо все-таки ми були різними — не лише вдачею, а й поглядами. Я обрав шлях компромісу, він — непримиренності. 1975 року Стус написав «Відкритого листа до Івана Дзюби». Як розповідав мені його син Дмитро, він пізніше жалкував з цього приводу. Як на мене — дарма жалкував. Сказав те, на що мав право і що повинен був сказати. Я міг би щось заперечити, щось пояснити, але сам собі я говорив більше і тяжче.

Однак знаю й інше. Читав свідчення одного з його найближчих друзів по табору Михайла Хейфеца у книзі «Українські силуети» про Василеве ставлення до мене вже в табірні роки. І пам'ятаю останні рядки «Відкритого листа»: «...я й сьогодні не можу відвернути від тебе свого погляду».

Він не воював зі мною. Він говорив до мене. І це дає мені право говорити про нього...

І В А Н Д З Ю Б А

ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВІ

Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі — од маминої колискової «Ой, люлі-люлі, моя дитино». Шевченко над колискою — це не забувається. А співане тужно «Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи» — хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння із «Заповіту»: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте». Перші знаки нашої духовної аномалії, журба — як перше почуття немовляти в білому світі. Ще були — враження дитинства. Гарного дитинства.

Шкільне навчання — вадило. Одне — чужомовне, а друге — дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки — трудні. Перша публіцистика — віршована — позови з історією. Захоплення Рильським і Верхарном. Ще чогось прагнув безтелесий дух. І знову ж — любов. Стужилий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився од студентського схимництва. Армія — прискорила. Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах — погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж — перші друковані вірші — 1959 рік.

Післяармійський час уже був часом поезії. Це була епоха Пастернака і — неочачно велика любов до нього. Звільнився — тільки десь 1965—6 рр. Нині найбільше люблю Гете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо — Унгаретті, Квазімодо. Ще люблю «густу» прозу — Толстого, Хемінгуея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить — і дуже — Фолкнер.

З молодих сучасників найбільше ціную Голобородька. Потім — Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова. Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них — як на мене — путящі.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільняється од неї, як од скверни. Поет — це людина. Насамперед. А людина — це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б вірші не писав, а — робив би коло землі.

Ще — зневажаю політиків. Ще — ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи.

Один з найкращих друзів — Сковорода.

Прощай. Не озирайся. Озирнись

ЛІРИЧНЕ

Як нам порозумітись — душа в душу
і серце в серце? Тишею. Без слів.
Як нам порозуміти? Без жалів,
без нарікань, без сліз? Невже я мушу
сторч головою западать, як в прірву,
у карооку кару? Падать так,
щоб знітितись і зникнути. Розтанути,
ввійти в єдиний звук, єдину віру,
в просторі очі, ніби в тятину,
ввійти стрімкою пружною стрілою
і відчувати дикою бровою,
що тільки мить — і дивом задивлюсь,
і задимію димом. І вогнем
прорвуся. Ти ж, моя гірка покаро,
підійдеш, візьмеш головешку з жару
і, жально усміхнувшись, не збагнеш,
і що, й до чого.

ПОЧАТОК ТВОРЧОСТІ

Мені здалося — я живу завжди.
Неначе в сні було моє дитинство,
Неначе в казці, я пройшов цей вік,
І мій вінок, де квітне двадцять весен,
Уже пожовк, осипався, опав.
Прозора неглибинність пойняла.
Оплівши плеском лоскотним проміння
Дитинне серце. І забути ранком
Човном безвесельним замрівсв світ,
Вода застигла. Сонце відтремтіло.
Дитинство загубилось серед дня.
Той день! Марудний день! Забатожили,
Завирували, пролились шляхи,
І рідна хата попливла за плотом,
І попливла із серця гіркота.
Весна! Весна! — від поночі до рання,

Весна — у день, на дах, на капелюх,
Весна — в колючі воронові гнізда,
Весна — на кригу і від берегів
На течію, на вир, на чорторії.
Весна правує серцем, як веслом...
Весна збігає, і збігають роки.
Вже й вечори попереду біжать.
Світає день на білому папері,
На цілий аркуш видовжився день.
І дні подовжені замиготіли
В моєму відривнім календарі.

Добрий день, мій рядок кароокий,
побратиме моїх безсонь!
Зупини її, мить високу,
для моїх молитовних долонь.
Сивий голубе, біль мій зичений,
вечоровий і пелехатий,
більше чутий, аніж помічений,
більше мічений, ніж крилатий.
Слово, слово — достиглий смут мій!
Набираючи висоту,
порятуй од важкої скрути
і од радості порятуй,
поки, круглі, цвітуть долоні,
поки з серця ростуть пелюстки,
поки думи, як дзвони, довгі,
і як, дзвони, круглі такі.
Ти любов'ю мене, наче амфору,
доливай, довіряй добру.
За розквітлу купальську папороть
я пером і горбом віддарю.¹

Вглядаюсь в осінні стерні —
куди ти біжиш, дорого?
З-за обрію хто поверне,
як холодно і волого?
За ставом праліс холоне,
берез вітражі вогненні
все ваблять — подайся в гони,

за окраї безіменні.
А чий навіжений голос
вештається серед степу?
Блукає старезний Волос
привидом із вертепу.
Та прозимом осінь віє,
німує земля Сварога
і сонце божеволіє,
бо ж холодно і волого.

Алея — довга і порожня,
старанно вгорнута у ніч.
Каштани. Сотні білих свіч,
а просвітитися — не можна.
І притінь, примерк торжества,
і досить руку простягнути,
щоб за край світу засягнути¹,
за гостру кригу розставань.
Кохана — ніби куц бузку,
обтяжений з задуми й тиші,
і на розстанні — ще миліша
за ту, що стрілась на віку².
Мовчить. Ображена. Застра-
шена. Зноварожденна.
О, тричі будь благословенна
лишатися. Мені ж — пора.
Куди? — здригнувся димний куц.
Куди? — суремила алея.
О, краще з круч, аніж тебе я
згублю. З Дніпрових краще круч³.
Дорога довга і порожня⁴,
дві чорні колії в огні
плафонів. І на серці кожна —
як басамани вогняні.
Куди? О, краще не питай.
Світ за очі. На всі чотири
шалені вітри. Далі віри,
що стрінемося. Прощай⁵.
І там, де вимерлі провулки
погробли свідками німими⁶,
ти, ніби випорснула з муки,
розсипалася вся лунками⁷

підборами. Бігом, бігом —
з усіх пожеж — без озирання —
прожогом! Пасмуги світання
кололи небо колуном.

Весняний вечір. Молоді тумани.
Неон проспектів. Туга ліхтарів.
— Я так тебе любила, мій коханий.
— Пробач мене — я так тебе любив.
І срібляться озерами долини,
шовковий шепт пригашених калюж,
мені ти все життя, немов дружина,
мені ти все життя, неначе муж.
— А пам'ятаєш? — Добре пам'ятаю.
— А не забув? Чи не забув? — О, ні.
— Здається, знову в молодість вертаю,
все наче увижається вві сні.
І першу зустріч? Першу і останню.
— А я лиш першу. Ніби й не було
минулих років нашому коханню,
не вір, що за водою все сплигло.
— Не треба, люба. Знаю, що не треба.
Хай давні душі б'ються на ножах.
А єдиніться — предковичне небо
вам спільний шлях покаже по зірках.

О. Комару¹

Коли я один-однісінький
серед зелених снігів Приуралля,
коли в казармі порожньо
серед ліжок і пірамід,
коли я стовбичу на цьому
днювальному місточку,
самотній, — на обидві земні півкулі,
як холодна колодочка караульного ножа.
Коли ти далека така — далека,
така миттєва, потойбічна майже,
як спалах, вихоплений з ракетниці,
швидко згасаєш на спиртовому полум'ї

синюватого, майже непомітного
уральського морозу,—
заклинаю, немов клинок!
Віддалена від мене
на сімсот тридцять чотири дні,
на сімсот тридцять чотири «здрастуй»,
скажи, що ти мене любиш.
Тільки скажи — люблю,
одне-єдине, кругле, вологе, соковите, як плід
біля вишневої кісточки,
червоне слово.
І я почую тебе.
І я радісно посміхнуся тобі,
нехай навіть засіпається моє підборіддя,
враз розм'якле,
як губи добре притомленого коня.
Скажи — тільки одне слово!
Я нікому його не показуватиму,
коли ж до казарми повернуть друзі,
я заховаю це слово аж під кадиком
і, опустивши голову,
розглядатиму
набряклу колодочку
караульного ножа.

Тінь чорна, як смола. Півтіні голубі
серед снігів лежать, як радісні кружала.
Чадіє чорний пар на лисому горбі,
зима справляє ніч. Весна відсвяткувала
дзвінкий свій день. Пора. Тінь чорна, як смола.
Немов кружала, дзвонять напівтіні,
і першого струмка дорога пролягла
в сріблясто-чорнім громі-гримотінні.

Дерева в маячні, шалене миготіння
дощу об шиби, об ключини губ
і ув сліпе — від мороку — мигтіння
загуб і злетів, злетів і загуб.
Тягучий стогін горбиться таємно,
аж губи об полемінь обпалю.

Скромно, скромно, безсоромно, чемно
гріха чарівний дзбанок пригублю.
На покуті спокійно. Дотліває
ясна свіча. Отак і ти згоряй.
Ще маячна долоня сновигає,
та тільки серце звомплене не знає,
що з вас раніше — здрастуй чи прощай.

Од переляку глек зайшовся гудом
і дрібно зерна яблука тремтять.
І стіл тобі здається страхопудом.
На вістрі пензля — родива печать.
Світ збожеволів — місця не знаходить.
Він був. Він є. Та далі бути — як?
Жахтить роса — круг себе колобродить,
і росенятко родить переляк.
Незручно так, нерадісно, невтішно
перебиратись у незнане все.
Вернутися додому — надто грішно,
а що, коли й на цей раз пронесе?
Як чорногуз при березі, студумний
став. Пан-Господь і молиться:

явись,
о немовлятко з вікової трумни,
і об вервечки руцями зіпрись,
і віри дай — щоб жити можна
й жити,
і ніби зайчик сонячний нести
сипкий свій сміх, і зручно так
тужити,
і падати відрадно — з висоти.

Немов рубін у чорнім адамашку,
обачно критий білим німуванням,—
так снінь моїх озерце шарлатове
лямує оберемок начувань,
що ось-ось-ось прокинуся — і дивна
розкішна квітка заполочі бризне
зрадливою сльозою. Весь той чар
самонаближень, упізнань і врочень,

що визріли у невіді душевній
і стежать, стежать, стежать зизим оком,
а чи я втраплю на свою стежу —
і весь той чар почезне. Шарлатово
жахтить душа од повівів світанку
голчасто-синіх і, себе впізнавши,
ховається, мов равлик, в тишу тиш.
Пречисті з'яви ці. І почезання
пречисті теж. І хороше чекати,
і любо омилятися. І мати
за побратима свого двійника.
Ти мій не ворог, ні? Авжеж, не ворог.
Не побратим, а ні? Не побратим.
А хто ж ти є? Я твій суворий янгол,
народжений до твого живоття.
А як же приязнь? Тільки через сфери
спізнілих лун. А німування нащо?
Аби чекав, чекав і начувався,
коли я вирну з-за твоїх плечей.

Який це час?
Невідомо — який це час.
Над головою —
світлий гар віражів
реактивних пілотів,
унизу —
розмахує прищербленою шаблюкою
іграшковий Микола Щорс.
Старий подагрик
із шрамованим навпіл носом
несе шахівницю,
загорнену, ніби фотопапір,
у чорну обгортку.
На сусідній лавці
примостився
скромний мистецтвознавець
і пильно вглядається
в червону обкладинку
щойно придбаного
Янніса Ріцоса.
Біля музею Леніна
тренуються піонери.
З досадою

кривиться кінооператор:
ніяк не впіймає ув об'єktiv
півтори хвилини
їхньої натренованої радості.
А біля мене
сидить хлопчина,
вимережуючи в записничку
патріотичні вірші.
Він дуже серйозний,
він надзвичайно серйозний!
Атож — він складає оду
Рідній КПРС.
Втім, найбільше його цікавить
кінооператор:
от би написати тому на лобі
оптимістичного катрена!
Тільки треба думати про високе,
і хлопець задирає голову
туди, де на самім вершечку тополі
кряче ворона.

Балухаті мистецтвознавці!
Вам незручно в цивільному одязі,
вам дуже незручно,
коли шиї не душить кітель,
коли ноги не чують провалля
діагоналевих галіфе.

Балухаті мистецтвознавці!
Вам даремно іспитувати мене:
я знаю всі ходячі цитати
з патентованих класиків,
я недвозначно вирішую
головне філософське питання:
спочатку була матерія,
а потім...

Що потім? — ви ж не питатимете!
А потім була свідомість
балухатих мистецтвознавців,
а потім були кітелі,
діагоналеві галіфе,
одне слово — матерія вічна
тільки з діагоналею.

Більше, ніж Марксові,
я вірю в ваші чоботи хромові.
То який же я в біса
неблагонадійний?

РОЗМОВА

Він дивився на мене. Умовляв.
Переконавав вибалушеними очима.
Такі мама часом галушки варить,
коли дуже вже їстоньки.
Він соромив мене. Присоромлював.
Погрожував. А коли досолити часом
галушки, то вони
ніби й солодші.
Він починав лаятись. По-єфрейторськи.
Він пробував ставити під козирок.
Вище козирка вистрибнути.
А я ложкою виловлював останню
галушку з миски.
Він зайшовся кашлем. Почав синіти.
Шия стала, як спина вишмагана.
Мама б останнього індика зарізала:
їж тільки, сухоребрий.

У Мар'їнці стоять кукурудзи.
На пні холонуть. На холоднім вітрі.
В нас хліба шмат. І молоко в півлітрі,
у господині на обід позичені.
Оце доб'єм просіку заступами
і скидаєм на купу штурпаки,
і — гайда! Подаруємо на пам'ять
колгоспові свій заступ, тормозки,
ще й облігації і трудовні — на пам'ять,
і ще на пам'ять — трирічні борги,
і хай добавлять чи нехай відбавлять —
не буде тут моєї і ноги.
Піду на шахту. Повезуть — поїду.
Хіба й за ґратами такі ж кукурудзи?
Бо тут собі і на штани не вигадую,
в цім добровільнім допрі-барлозі.

І діл поплив. Поплив рікою.
І я, піднесений над ним,
стремів у сонце, в отчий дім
промінний. Ген над головою
злітали з мене голуби,
як духи. Радісні горби —
моїх дитячих літ вітрила —
пливли в потоці. Тлумом тіл
рожево-білих, ніби хмари,
заткався обрій. Понад сил
моїх — оговтали удари
сердець, які струмінням кіл
червоних сходили водою.
А я стремлю в промінний дім.
Світ — наді мною й піді мною.
А я — під світом і над ним.

Віддай мені своєї смерти частку,
візьми од мене часточку життя,
і вдвох уникнем самоти, як пастки,
і не потрібне буде вороття
у проминуле, що майбутнім стало,
в вельможний нескінченний сон степів,
та за тобою небо запалало,
овогнене грозою стожалів.

Вона заслухана у себе,
їй чути порухи дитини,
а хиже сонце ополудне
і небо жити не дають.
Розважно пляжників минає
і попід верби крайбережні
вона спускається в долину,
де тінь і легіт, і трава.
Там, горілиць упавши долу,
нараз відчує, як тріпоче
земля — вимогливо і ніжно,
заслухана у височінь.
Ти чуєш тріск в високих зорях?

Їм треба поміняти кола:
в свічаді світної любови
нова вже родиться зоря,
коли ти, губи закусивши,
відчуєш, як земля натужно
тебе обляже, бо тобою
ридає з радістю в очах.

СИНОВІ

Ти десь уже за пам'яттю, в пільмі
утрати, до якої звикло серце.
І світишся, мов зірка з глибини
узвишся наднебесного. Тобі
все п'ять лиш літ. І ти в тих літах стрягнеш,
як зерня в скаралущі. Болю мій,
на попіл вигорілий! Як нестерпно
було б тебе удруге народити
і знов, як перше, вздріти немовлям.

Ти десь живеш на призабутім березі
моїх змілілих пам'ятей. Блукаєш
пустелею моїх молодощасть,
як біла тінь суворої скорботи.
Так часто Бог нам зустрічі дарує
в цій келії. Так часто я тебе
зову крізь сон, щоб душу натрудити
повік незбутнім молодим гріхом.
Припертий до стіни (чотири мури —
і п'ятого кутка ніяк не знайдеш),
чи не щодень до сповіді стаю,
та жодної нема мені покути,
о кожному мурі проступає рить
журби твоєї. Посестри-подоби
(нічний твій виступ) — в кількоро очей
зорять на мене поглядом німотним —
дошуковуються давньої душі.
Ти є в мені. І так пробудеш вічно,
свічо моя пекельна. У біді,
вже напівмертвий, я в тобі єдиній
собі вертаю певність, що живий,
і жив, і житиму, щоб пам'ятати

нещастя щаст'я і злигоднів розкоші,
як молодість утрачену свою.
Жоно моя загублена! Тобою
спинив я часу плин. І кождодня
вертаюся в витoki. Надто тяжко
ступаю беззворотньою дорогою,
де втрачено початки і кінці.
Я здумано живу і не зберуся
натішитися злагодою ночі
і забуття. Неначе стовп огнений,
мене ти з себе викликаєш, надиш —
забутим, згубленим, далеким, карим
і золотим. Куди ж мене зовеш,
брунатна бджілко? Дай мені лишитись
у цьому часі страдному. Дозволь
зостатися з бідою наодинці
і — а чи вмерти, чи перемогти.
Дарма. Ти знову в сни мої заходиш,
вельможно мури прочиняєш всі —
і золоті, брунатні, карі очі
йдуть зовсібіч на мене. І беруть
у свій полон.

До молодости зносять,
аби жбурнути — в прірву...

Душа ласкава, наче озеро,
і трохи синім віддає.
Тут, поміж Туровом і Мозирем,
тепер призволення моє.
Горить налитий сонцем оболон,
і день до берега припав.
А біля мене білим сободем
тремтить коханої рукав.
Мені була ти голубинею,
що розкрилила два крила.
І мужем, хлопчиком, дитиною
мене до неба вознесла.

Посоловів од співу сад,
од солов'їв і од надсад,
і од самотньої свічі,

і од жалких зірок вночі.
У небі місяць горовий
скидається, як пульс живий.
Ущухлим світлом сяють вишні
опонічні. Допіру лив
високий дощ і всі невтішні
мої передуми будив.
Я двері прочинив з веранди,
де кострубатий вертоград,
собі не в силі дати лад,
пильнує перший сон троянди.
Свіча затріпотіла — й світло,
мов голуба, пустила в лет,
і вірш твій вирвався без титла,
і дух твій вирвався з тенет,
бо надто кругле небо краю
і кругла саду ліпота,
бо мати дивиться свята,
я в ній смеркаю і світаю.

Ти вся — в дощі. Ідуть дощі століть,
осклілі краплі по щоках стікають.
А очі ляку все чогось чекають
і Аріаднину шукають нить.
Ти вся в дощі. Ти вся зійшла плачем,
і сходив плач. Як гріх — стікав тобою.
А ти чекаєш — стрітися з явою,
щоб синім прихиститися плащем.
І, хилячи всемолоде чоло,
пройти під поглядом, немов під градом,
і потім казкою Шехерезади
збагнути все, що зливою пішло
і не спинилось. Мріє так бурштин,
намарнеждалий, поки не скипівся
і в дальню мрію, мов у себе, вжився
і обернувся джерелом світлин.

Коли б ти знала, як ми є удвох,
як пропливаєм нерозлий-водою
за віком, за нещастям, за собою,

і ледь зчиняється переполох,
коли твоя рука черпає хвилю,
коли торкає дна моя рука.
І враз розлога пам'ять нешвидка
до уст підносить пересохле зілля
із тих лугів, де ми колись цвіли
і перемиті квіти вибирали.
Коли б ти знала, як ми не могли
прощатися, бо все життя єднались
і близились, і разом увійшли
у спільне річище, де скільки плину —
все видно нашу рідну Україну,
що заросла кущами бугили.

Як синьо, як біло, як яро горить
усе, що боліло, і все, що болить.
О, березня безум, о, невідь жадань,
біліє береза, чекає клечань.
Прорвались потоки глухонімі,
повзуть на всі боки, як змії в ярмі.
Потоки струмують, колотиться став,
узгір'я парують, пускаються вплав.
Реве повесіння в оглухлім яру,
це вербне чадіння, оце розгоміння,
оце мерехтіння й журавликів кру.
З калини сопілка, і гілка бузку,
і перша гагілка, і раннє ку-ку.
Зелені, аж чорні, шорсткі, аж терпкі,
розбіглись проворні соняшники.
Як тіло чаділо на дні черені,
і серце боліло, волато мені.
Ти біла, як скрипка, мала і туга,
і зав'язю — пипка і стогін — нога.
О Господи-боже, о безум і чад,
а зазив ворожить, а годі — назад.
А в серці, насподі, в осерді душі —
шусть-шусть — нашорошені сон-комиші.

Запахло сонцем, воском і зелом,
в мосянжне колихання передліта
летить бджола, журбою оповита,
мов янгол із надламаним крилом,

на обрії, одразу ж за селом,
де оболоню тишею сповито,
горять кульбаби, тішачи півсвіту
своім цнотливим молодим теплом.
І, надлетівши, зморена бджола
відчує стебел плавне колихання,
як подихи землі і як кохання,
і як плавбу до вічності, вона
зазолотіє щедрим соком сонця,
і схочеться їй віщих таємниць
запричаститися, припавши ниць
до вутлого кульбабиного лонця.

Дружині

Довкола стовбура кружляємо.
Ану, бува, наздоженеш?
(Що цього вже не буде — знаємо,
проте — живеш).
Такий твій сміх мені заливистий,
так він заходився — на плач.
Пробач — за те, що ані віст
не подаватиму. Пробач.
Ото не витерплю! Недаром
соснова дублиться кора.
— На гору — хочу! — Вниз — і яром!
— Іще побродимо? — Пора!

По голубих лугах, мов голуб,
кошлатих сонць шугає спях,
волошки в золотих житах
і пелехаті маки долу
геть оклонили головки,
а пам'ять любої руки —
тонкої, білої, гінкої —
перегортає днів сувої.
І золотої й дорогої
нам стане думи на віки.

Горить сосна — од низу до гори.¹
Горить сосна — червоно-чорна грива
над лісом висить. Ой, і нещаслива

ти, чорнобрива Галю, чорнобри...
Пустіть мене, о любчики, пустіть!
Голосить Галя, криком промовляє,
і полум'я з розпуки розпукає,
а Пан-Господь — і дивиться й мовчить.²
Прив'язана за коси до сосни,
біліє, наче біль, за біль біліша.
Гуляють козаки, а в небі тиша,
а од землі — червоні басани.
Ой любі мої легіні, пустіть,
ой, додомоньку, до рідної мами,
зайшлася бідолашна од нестями,
і тільки сосна тоскно так тріщить.³
Горить сосна — од низу до гори,
сосна палає — од гори до низу,
йде Пан-Господь. Цілуй Господню ризу,
ой чорнобрива Галю, чорнобри...
Прости мені, що ти, така свята,
на тім вогні, як свічечка згоріла.
О як та біла білота боліла,
о як болила біла білота!⁴

Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча,—
Так полохко і тонко палахкочеш,
І щирістю обірваною врочиш,
Тамуючи ридання з-за плеча.¹
Ти тут. Ти тут. Як у заждалим сні —
Хустину бгаєш пальцями тонкими.²
І поглядами, рухами палкими
Примарною звижаєшся мені.
І враз — ріка! З розлук правікових
Наринула, найшла і захопила...
Та квапилася моторошно хвиля
У берегах, мов коні, торопких.³
Зажди! Нехай паде над нами дощ
Спогадувань святошинських, пречистих.⁴
О залишись! Не смій іти до міста.
Занудливих будинків, вулиць, площ.
Ти вирвалася, рушила — гірський
Повільний поповз, опуст, розпадання
Материка, раптовий зсув, і длання,⁵
І трепет рук, і тремт повік німий.
Пішла — тунелем довгим — далі в ніч,

У морок, сніг, у вереск заметілі...
І вже оббухли слізьми губи білі.⁶
Прощай. Не озирайся. І не клич.
Прощай. Не озирайся. Благовість
Про тогосвітні зустрічі звістує
Зелена зірка вечора. Крихкий
Зверескнув яр. Скажи — синочок мій
Нехай віки без мене довікує.⁷
Прощай. Не озирайся. Озирнись!!!

Вся в жужелиці, поросі, вугіллі,
вся сіра й чорна, і брудна, й кургуза,
збігаючи донизу, там, де балку
перетинає залізничний насип,
мені наснилась вуличка моя.
Вузький ворок — тісно тут мені,
щоб радість розпросторити. Спускаюсь
донизу, проминаю кілька хат —
і ось вона, моя домівка рідна.
Старий колодязь, вичовгана корба,
акація обтята, сохлий клен,
зашторена, зажурена веранда,
котра уже мене не впізнає.
Добридень, рідна хато! Де ви, рідні,—
стрічайте сина блудного. Дарма.
Німотні двері. Аніде ні звуку.
Лише жерделі ветхі у дворі
журливо поколихуються. Вхожу
в німе подвір'я. Призьба. Клямка. Стук.
Анітелень. Від мене замуровано
моє минуле, вимокле й німе,
заховане між грубих стін саманних.
Куди ж мені податися тепер?
Не знаю. Не збагну. І довгу думу
досновую, схилившись до лави.
Від балки обіззався паровоз.
І захід сонця геть заколихався,
розносячи свій деренчливий дзвін.
Все. Більше пристановиська немає,
немає дому. Світ утратив вісь.¹

І вимінілись небо і земля
дорослому. І стала невпізнання
уся моя батьківщина кохана,
що знаною здавалася здаля.
І ніби я не муж, а немовля,
що, неприхищене в чужому світі,
пізнало глиби, розумові скриті,—
ті безберегі всніжені поля,
котрими смертні поїзди летять.
Мов десяткове полотно, повітря
так лунко пореться. І світ нехитрий,
в якому люди не живуть, а сплять,
пробликує густою чорнотою,
що стала мов заклання над тобою.

Відчув себе, й досить. А чуєш, бідо,—
три серця, розпухлі наповна.
І не береженого Бог береже,
а здумана мука жертовна.
Жертовна молитва, жертовна клятва,
жертовна любов і прокльони.
Довіку не буде із мене раба,
душа поневажить полони.
Їй радісно вмерти, бо світ цей сліпить,
бо суще не любить живого.

Підносить і косить пробудження мить.¹
Та все проривайся до Бога.

Упали роси на зелені вруна,
з діброви обіззався соловей,
подобою душі ряхтять лагуни,
безмежно виростаючи з ночей.
Над головою зірка ще тріпоче,
мов пійманий у сильце дрібен-птах.
Зайнявся день і хижо палахкоче
по чорних роздоріжжях і вітрах.
Паду в росу — в благословеннім лоні
землі своєї спокій віднайду,
усеблагій віддавшись обороні,
що провіщає всеблагу біду.

ОДИН ДЕНЬ З ВАСИЛЕМ СТУСОМ У ЛЬВОВІ

Якось ранньої осені 1971 року у двері приземленого кабінету Львівського обласного управління з питань преси, де я після першого ув'язнення працював редактором, хтось постукав — за мить у проїмі з'явився високий мужчина з цілеспрямованим поглядом, що заповнював магією карих очей. То був Василь Стус, з яким ми познайомилися раніше у Києві. «Лікую виразку шлунка. Потяг до Моршина аж увечері»,— привітавшись, коротко пояснив він.

Відпрошуюся в начальства — і гайда. Відвідали Личаківський цвинтар, гуляли, особливо довго — вулицями Личаківською та Некрасова. Василь був захоплений архітектурною і загалом культурною своєрідністю Львова. Запам'ятались його слова: «Якби Львову ще Дніпро, місто було б перлиною».

У безнастанній розмові — наголос на задушливій суспільно-політичній та громадсько-культурній атмосфері у Києві, на Україні. Після кількох пасажів Стус резюмує: «Наразі надії на Спілку радянських письменників України нема. Богують там (це слово я не раз чув з його уст) випадкові письменники-заробітчани, або й талановиті, хто різною мірою і випадком пішов на компроміс із власним сумлінням. Нам треба, хай і малою кількістю творців-сміливців, плекати альтернативну національну СПУ. І скеровувати вітрила на ПЕН-клуб, на світову культуру»...

До спілкування на цю тему ми повернулися в ув'язненні, відбуваючи безпідставні покарання у різних місцях: зустрічалися на етапах, а система «ксівів» (записок) була у таборах налагоджена ліпше, аніж офіційне листування. Щоправда, наші ідеї (я написав проект Декларації про увічнення української мови, а Василь — проект Декларації про створення національної СПУ) не мали дієвої підтримки у ті роки: далися взнаки табірна ізоляція, брак зв'язків з широкою громадськістю на волі.

Тільки у 1987 році було проголошено утворення літературно-мистецького угруповання — Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Ініціаторами її заснування стали літератори, які гуртувалися довкруг незалежних часописів «Кафедра» та «Євшан-зілля» у Львові, «Пороги» у Дніпропетровську (Січеславі). До членства в Асоціації зголосилися, окрім автора цих рядків, Василь Барладяну, Ігор та Ірина Калинці, Микола Руденко, Степан Сапеляк, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ірина Сеник — письменники, відомі головню в діаспорі, де друкувалися.

В УАНТІ розпочала свій творчий шлях і молода генерація: прозаїк Анатолій Щербатюк, поети Володимир Сурмач, Любомир Угрин, Степан Гура, Раїса Лиша. Премія, започаткована 1988 року Асоціацією, носить ім'я Стуса, а сам він посмертно прийнятий у її члени.

Згадуючи свої зустрічі з Василем, жалкую, що жодного разу у нас не знайшлося часу для читання власних віршів. В роки тотального нищення України у розмовах першувало те, що видавалося значущішим.

Прикро сьогодні спостерігати, як через видавничу інертність, а то й небажання надати громадсько-літературного розголосу його творчості, уціліла спадщина Стуса друкується порційками, вибірково, або взагалі замовчується. Доктор філологічних наук Микола Ільницький з цього приводу цілком слушно зауважив, що, навіть прочитавши книгу «Дорога болю» («Радянський письменник», 1990), не говорячи вже про дрібничкові публікації, неможливо збагнути масштаб Василя Стуса як поета, публіциста і громадського діяча. Закордонні видання, особливо збірка поезій «Палімпсести», дають уяву набагато повнішу...

Тепер, повертаючись думками до нашої розмови з Василем у Львові, я знаю, що альтернативною до офіційної літератури соціалістичного реалізму стала в'язнична поезія. Хоч, зрозуміло, про справжню поезію не судять по тому, де і як вона писалася: в умовах кабінетного комфорту чи за тюремними ґратами. Але й зараз вражають рядки з таборового зошита Василя: «Страшний пил у вибої, бо вентиляції нема... Молоток важить коло 50 кг, штанга — до 85 кг... Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатним... Тоді скидаєш його і працюєш без захисту. Кажуть, молоді хлопці... за півроку такої пекельної праці стають силікозниками... Травматизм на рудні — досить високий... перебиті руки, ноги, ребра — чи не в кожного другого...

Я повертався до гуртожитку і падав як убитий. Була робота і сон. Проміжків не існувало».

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

У білій стужі серце України

ЗА ЛІТОПИСОМ САМОВИДЦЯ

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем ножа,
за хмарами хмари, за димом пожарищ — високо
зоріє на пустку давно збайдужіле божа.

Стинаються в герці скажені сини України,
той з ордами бродить, а той накликає Москву,¹
заллялися кров'ю всі очі пророчі. З руїни
підводиться мати — в годину свою грозову:

— Найшли, налетіли, зом'яли, спалили, побрали
з собою в чужину весь тонкоголосий ясир.²

Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір!

І Тясмину тісно од трупу козацького й крові,
і Буг почорнілий загачено трупом людським.³

Бодай ви пропали, синочки були б ви здорові
у пеклі запеклім, у райському раї страшнім.

Поли з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі
і крові наточать — упийтесь пекельним вином.

А де Україна? Все далі, все далі, все далі
шляхи поростають дрімучим терпким полином.⁴

Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
мов кінь навіжений, що чує під серцем метал.

Куріє руїна. Кривавим стікає потоком,
і сонце татарське — стожальне — разить наповал.

Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на
кашкеті, і витяг п'ятак, що й справді блищав, як
сонечко. А це вам дорога, — він зробив кілька
ступнів праворуч, носакон позначивши її межу.¹

Щоб вам було радісно — вмикайте магнітофони,
транзистори, беріть до рук іграшкові калатала,
бемкайте — хоч би й по голові. Щоб не хотілося
їсти й пити — слухайте лекції або дивіться по-
пулярні кінофільми,² як ви житимете щасливо,
коли доправитесь небесного царства. А щоб не

капав за шию дощ — пам'ятайте, що будь-яка злива колись та кінчається.³ Навіть потоп. Буде холодно — співайте оцих пісень — при цьому він подав стосик⁴ проштемпельованих текстів (дозволено цензурою для колективного співу — двом, трьом і більше співакам). Коли вам захочеться відпочити⁵ — розучуйте цікаву гру про війну. Уявіть, що опали край вороги,⁶ вони хочуть позбавити вас щасливого існування...⁷ Словом, стріляйте, кидайтесь на амбразури, падайте під танки. Тільки не розбігайтесь, докинув він.— Благодійнику наш, кому хочеться тікати з раю,— загукали ми в одне горло, зазираючи в очі, схожі на дві крапельки ртуті.⁸

Мала смердюча калабаня,
де ще баби коноплі мочать,
де ані смерку, ні світання,
при березі чорти хихочуть.
Ми бовтаємось в тій калюжі,
дрібні герої, істеричні.
Довкола земляки байдужі
на нас пускають кпини звичні.
На нас і ряска, й баговиння,
ми вибабрані в тому бруді,
зростаєм в віковій огуді,
як брость осикового клинця.
Мала смердюча калабаня,
де вітер остраху гуляє.
За це одвічне безталання
вже й рідна мати проклинає.
Та спекатись тієї ями,
податись од тієї гнилі —
і небо згорнеться над нами,
і ми сконаємо в знесиллі.
Збавляймо віку, товариство,
робітники нудної праці.
А згибіти вам стане хисту —
в багні, в огуді, в переляці?

Порідшала земна тужава твердь,
міський мурашник поточив планету.
Міліцьйонери, фізики, поети
вигадливо майструють власну смерть.
Протрухлий український материк
росте, як гриб. Вже навіть немовлятко
й те обіцяє стати нашим катом
і порубати віковий поріг,
дідівським вимшілий патріотизмом,
де зрідка тільки човгання чобіт
нагадує: іще існує світ
справіку заборонений, як схизма.
Ця твердь земна трухлявіє щодня,
а ми все визначаємось. До суті
доходимо. І, господом забуті,
вітчизни просимо, як подання.

Даждь нам, Боже, днесь! Не треба завтра —
даждь нам днесь, мій Боже! Даждь нам днесь!
Догоряють українські ватри,
догоряє український весь
край. Моя дорога догоряє,
спрагою жолобиться душа.
Як Господь нас оком поминає,
тоді, болю, грай без кунтуша!

Як страшно відкриватися добру.¹
Як страшно зізнаватись, що людина
іще не вмерла в нас. Як страшно ждати,
коли вона, захована, помре
у темряві, щоб нишком відвезти
на цвинтар, дум і щастя запопасти,
якого вже до ран не прикладеш.
Як вабить зло. Як вабить гріх — піти
світ за очі, повіятися з вітром
і власної подоби утекти,
мов чорта лисого. Кульгавий день
увійде в темінь, гляне по криївках

і завагається, бо шкода праці:
сидить при ватрі плем'я самоїдів,
щасливо позіхає. На вогні
печеться м'ясо. В казані окріп
переливається. Сьорбають юшку
і, повні філософських резигнацій,
мізкують, з кого смажити печеню,
щоб стало на сніданок і обід.
Кульгавий день відходить, бо печерний
ікластий лютий смерк не западе,
допоки аж останній самоїд
не з'їсть себе самого і помре
із філософським виразом: мовляв,²
життя коротке, а — забракло м'яса.

Ніч осідала і влягалась падолом,
а я горою брався до світів,
минуле в грудях гупало ковадлом,
ще захід сонця з-за плеча бринів,
ще білі руки сновигали в темені,
ще зболені ламалися вуста.
Уже мені, уже мені, уже мені —
скипілись разом падь і висота.
Тут паверх, паниз, пажиття і паскін,
переступай шипуче лезо меж,
і рідні лиця, мов порожні маски,
тобі здадуться з понадгірних веж.

Уже тоді, коли, пірнувши в ліс,
ти пив пожадно тугу підкарпатську,
востаннє причащаючись його
правікової чужости, що склиться
і не пускає ближче, вже тоді,
коли, сягнувши урвища стрімкого,
тримаючись окляклими руками
за голе корневище, вже тоді,
посовгнувшись на глеюватих надовбах,
колючим тремом бралася нога
і терпло серце. Вже тоді, як вечір
плекав твоєю самотністю феєричну

між постатями феєричних пройд
(пільма убгала в жовті колби спогаду
похнюплені тягучі ліхтарі) —
передчуття біди в твій слід ступало
і начування бігло наперед.
Спаскуджене парсунами п'яниць,
розпусників, повій, заброд, ссавущих
і пришелепуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баяндрасників,
волівши догодити всім і вся,—
яким війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчині, отут,
де край мені здавався серцем серця,
а стогін крови — обрій знакував!
Уже тоді, коли твій рідний люд —
ці милі, грішні, славні, чесні лиця
зашелестіли, засичали разом
над головою в тебе, вже тоді,
коли в осонні дорогих околиць
ти чув тривожний безрух, а вода
здубілими артеріями бігла,
на тебе коні мчали (він це, він! —
вкрай спантеличені казали здвиги
і жовті пальці тицяли в твій бік),
будучина писала навмання
своє сьогодні вкрадене. Тоді вже,
коли останні строїлись святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
дитячої дзвінкої коляди),
ти чув про це. Коли незнаним Львовом ¹
ішов наздогад, близячи свій час
(аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання,
що обігнала зустріч), вже тоді,
коли, сподіючись щасливих зичень,
нас виглядали сонми хорих з клініки,
а урочистий вікопомний спів
був греблею для гомінких трамваїв
і перехожих спізнених, збагнув я:
це все — одне прощання понадмірне —
з Вітчизною, зі світом, із життям.

Довкола мене цвинтар душ
на білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду.
Над вишнями літає хрущ.
Весна. І сонце. І зело.
Стоять сади, немов кульбаби.
Сп'янілі зорі, наче краби,
вп'ялися в небо. Творять тло.
Свіча горить. Горить свіча —
а спробуй, відшукай людину
на всю велику Україну.
Мигочуть тіні з-за плеча.
Безмовні тіні. На лиці
лиш очі і уста безгубі.
Шепочуть: ми підданці згуби,
і мерзлі сльози на щоці.
Ми розминулися з життям.
Не тим, напевне, брались шляхом
і марне марим вороттям
на первопуть свою.

Хлющить вода. І сутінь за вікном,
прищухлі айстри, вгорнуті у морок.
Здається, відучора був вівторок
(межиочі ударив колуном).
Пливе земля. І спокій сподіваний —
як тиша тиші. Як кінець кінця.
Хлющить вода. Так час біжить захланний,
наближує мене до реченця.
Від спогадів самі чорніють вирви.
Дорогу розміновано — рушай!
Благословенні сходження і прірви,
і славен рідний і нищівний край!

Той бідний виквіт рідної землі,
що кроплений Дніпровою водою,
своєю присягався головою,
що розпізнав рахманний біль землі —

уже його покрано, потято,
пожовкло рано вигнане стебло,
а там, де жебоніло джерело,—
схилив чоло дбайливий Пантократор.

Безжурно коник-стрибунець
стриже, стриже, стриже.
Аж ось і вересню кінець,
час на зимівлю вже.
Шпаркий ударить морозець —
утне життя ножем,
безжурно коник-стрибунець
стриже, стриже, стриже.
Прижухлий клониться пирій
на призаходи дня,
піввались подуми в ірій —
дорога навмання.
Червоний місяць народивсь —
діжі правдивий жар,
і тільки тишею упивсь —
як заревів шафар.

Ріка життя уже тече повз мене,
і жди не жди, і скільки не чекай —
та оббігає течія шалена
забуту гору і забутий гай.
Окремо день — синіє стьошка болю,
окремо космос — чорна чорнота.
Забутий світе, я назнавсь вволю,
чого ти варта, дорога мета.
Проносяться століття — не спинити
ув алкоголь біди, у забуття.
Збігає час — страждати і любити,
а за парканом кулиться життя.

І стрілку смерти відведем назад,
на кілька літ, дарованих терпінням.
Хай доля скаже — ось ти, благостине,

котра не знає ні оздоб, ні вад.
Тож стрілку смерти владно відведем,
щоб не застановлятися на тому,
що приховала стежка невідома,
як щемний сон або як сонний щем.
Це катастрофа часоплину, стик
обачности й зухвальства, пільми й світла,
цей визубрений частоколом рік,
назнаменовань ледь помітні титла,
усе, що був Господь нам передрік,—
осиплеться, неначе пух кульбаби,
де стільки смутку, спогаду і зваби.

Ще височів між нас напруглий мур
і голоси, як маячні, кишіли
обабоки. Кутки подаленілі
стооко звисли гронами зажур.
Гірлянди зойків ружами цвіли,
затвердло світло, скоро кришталево
із себе засвітилося. Дерев
різьблені крони д'горі підвели.
Цвіли сади щонайряхтіших барв,
ті барви за подзвінням осипались,
далекі гуки ледве назначались,
і падав грім. Удар, і ще удар.
Летіли, ніби навіжені, коні
моїх надій, шаленств моїх, агоній.

Вона лежить, як зібгана вода,—
Усепокірна і усеприймуща.
І геть здирає з неї шкаралущу
глуха, як пуща, вікова жада.
Як водограй, піднісся пагорб хіті,
щоб дужче бути спаленим дотла.
Коли, як млість солодка, увійшла,
ввігналася в її устяж одкриті
звогнілі надра пружна і движка,
нестерпна, живодайна і убивча
шалена міць. І втіха таємнича
її протнула — з ніг до борлака.

Порожня руро, під ядром волань
дерися вгору чи зривайся з кручі,
як задвигтіло кишло згаг дрімучих
у реві родив, натерпу й конань!

Припнуто човен, а вода струмує,
і, сидючи в самотньому човні,
дивись, як має осінь на вогні
і як діброва свій покон святкує,
і розгубись у вирі струмувань,
згубивши берег свій, віддавшись світу.
Горить стерня, де половіло жито,
о вересню, теребище смеркань.
Отак посиджу в довгій самоті,
над вудкою схилившись. На ту пору
прикотяться вози до мого двору
і небеса прикриються пусті.

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не ступали ще людські сліди,
з щовба на щовб, аж поза смертні хлані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди
і врочить порив: не спиняйся, йди! ¹
То — шлях правдивий. Ти — його предтеча.

Не можу я без посмішки Івана ¹
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга, десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він, як зоря, проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-бо, не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив?

Прости мені, недільний мій Хрещатик,
що, сівши сидьма, ці котли топлю
в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати
не можу, що, читаючи, люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи стремлю.

Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів,
із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право надриватися в ярмі.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість
тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав?

Запомогти, зарадити, вступитись,
стражденного в нещасті прихистить,
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить.

Коли тебе, коханий, покарають —
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
Вітчизно боягузів і убивць.²

І дім наліг на дім,
і вулиць крутія.
У імені твоїм —
ганеба — скорб моя.
Тороси вікон, грат,
проспектів, ліхтарів —
за кожним рогом — кат
зі злим острішком брів.
Це він, — кивав каштан,
як вишколений шпиг.
Вродився враз паркан:
це я його встеріг!
Це він, це він, це він —
при кожнім вітражі.
Піймався, вражий син,
держи його, держи!
Трамвай тебе затис,
цей мур дорогу втяв.
Куди подіти хист,
що душу запопав?
Прости їм, Боже, встид
і відпусти їм гріх.
Ловці душі в твоїй слід
біжать з усяд усіх!

Звіром вити, горілку пити —
і не чаркою, поставцем,
і добі підставляти спите
вірнопідданого лице,
і не рюмсати на поріддя,
коли твій гайдамацький рід
ріжуть линвами на обіддя
кількасот божевільних літ,
і не бештати, пане-брате,
а триматися на землі!
Нею б до печінок пропахнути,
в ґрунт вгрузаючи по коліна,
а щоб звикнути — остудити,
закропити у крик, у кров,
заперіщить вишневим віттям
віком викрадену любов.

І з ордою під дикі галаси
прорешечуватись гробами,
раз жене нас ненатля сказу
по роках, по віках, по горбах!

Мені здається, що живу не я,
а інший хтось живе за мене в світі
в моїй подобі. Ні очей, ні вух,
ні рук, ні ніг, ні рота. Очужілий
в своєму тілі. І, кавалок болю,
і, самозамкнений, у тьму щій тьмі завис.
Ти, народившись, виголів лишень,
а не приріс до тіла. Не дійшов
своєї плоти. Тільки перехожий
межисвітів, ворушишся на споді
чужого існування. Сто ночей
попереду і сто ночей позаду.
а межі ними — лялечка німа:
розпечена, аж біла з самоболю,
як цятка пекла, лаконічний крик
усесвіту, маленький шротик сонця,
зчужілий і заблуканий у тілі.
Ти ждеш іще народження для себе,
а смерть ввійшла у тебе вже давно.

Сидимо біля погаслого вогнища,
перетрушуємо в долонях попіл,
розтираємо витухлі геть вуглини:
а що як зажевріє раптом жар?
Тут темно і темно там і ще далі темно,
але жар ніби жевріє.
Ось він! — задумано каже друг,
очі його туманіють страхом.
Бачу, відказую скорбно другові,
придивляючись до нічних світлячків.
Сидимо біля погаслого вогнища —
століття, друге, третє,
жар не стухає, не гасне.
Так що друг, коли невіра його нестерпна,
називає купину вічним вогнем
і просить сірника,
щоб запалити цигарку.

Не здайся — веснам. Легше — зимам
не здатися. Не здайся весні.
Спасенної тримайся криги,
пречистої тримайся туги,
шаленої тримайся муки
і так існуй, бо це — життя.

То все не так. Бо ти не ти,
і не живий. А тільки згадка
минулих літ. Через мости
віків блага маленька кладка.
А небо корчиться в тобі
своїм надсадним загасанням,
яке ти тільки звеш стражданням.
Ці роки, збавлені в ганьбі,—
то так судилось...

У цьому полі, синьому, як льон,
де тільки ти — і ні душі навколо,
узднів і скляк — блукало серед поля
сто тіней. В полі, синьому, як льон.
І в цьому полі, синьому, як льон,
судилося тобі самому бути,
судилося себе самого чути —
у цьому полі, синьому, як льон.
Сто чорних тіней довжаться, ростуть
і вже, як ліс соснової малечі,
устріч рушають. Вдатися до втечі?
Стежину власну биндою згорнуть?
Ні. Вистояти. Вистояти. Ні —
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон. І власної неволі
зазнати тут, на рідній чужині.
У цьому полі, синьому, як льон,
супроти тебе — сто тебе супроти,
і кожен ворог, сповнений скорботи,
і погинає, але шле прокльон.

Та кожен з них — то твій-таки прокльон,
твоєю самотою обгорілий,
вертаються тобі всі жальні стріли
у цьому полі, синьому, як льон.

Знову друзів додому веду —
напівщирі, напівнезнайомі —
повсідались на житній соломі,
на трипільському сонці в саду.
Потім пісню сумну заведу —
як пільмою укриє крайнеба.
Як судилося нам, так і треба —
упізнай у собі галайду.
А насунуться спогади — хвощ
під чиєюсь хитнеться рукою,
ой, і хороше! Над головою
цілосвітній збирається дощ.
Запарує вода в казанку.
Обібравши картоплю і рибу,
ми наваримо юшки — і з хлібом
пополуднуємо нашвидку.
Що то шкода — цибулі нема,
і не буде хоч будь-чим затерти.
Ані жити не буде, ні вмерти,
ані вільно дихнути чортма!
Тільки сіль, і вода, і пісню,
і світанок, і ніч, і сторожа —
як узброєна, як зловорожа
ця юрма молодих зарізяк!
Часником натираєм коржі —
от і збилась життєва оскома.
Димом, полум'ям пахне солома —
і пороснула кров по ножі.

Отак живу: як мавпа серед мавп,
чолом прогрішним із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб.
Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.

Сказитись легше, аніж бути собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.
О Боже праведний, важка доука —
сліпорожденним розумом збагнуть:
ти в цьому світі — лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть.

Із себе виклич лева і збагни
безмежжя мурів у безмежжі люті,
коли волення, кригою окуті,
клеочуть від стіни і до стіни.
Із себе виклич лева і волай,
нехай ричання, деручке і чорне,
цю огорожу світову огорне,
завівши душу в феєричний гай,
де спогади стримлять, як шпичаки,
де літа — ніби вигорілі стерні,
і де жалі, гієни ненажерні,
на тебе гострять ікла і клики.
Із себе виклич лева і шалій
між засувами, ґратами, замками,
бо зацвітає всесвіт шпичаками,
колючими дротами веремій.

О Боже, тиші дай! О Боже, тиші!
Ця самоокупація душі,
оця облуда людяності, може,
страшніша за злочинство, ця жага
самотерзання в вимерлому світі
напівречей-напівлюдей, цей крик
ізрутаного сонця — то занадто
нестерпно для людини. Тиші дай,
мій Господи! Зніми з душі бажання
нових чинінь. Дай можновладну смерть,
дай успокоєння, аби збагнути
оте, що ми збагненням перейшли
(мов гуси, кинуті на воду, вийшли,
не замочивши тіла). Тиші дай!
Зупину. Або ж — самоповертання
до роздоріж. Значи справжніші межі

між смертю і життям, між днем і ніччю,
між правдою й брехнею. Та найперше —
дай тиші, Господи. Од божевілля
цілющих зіль. А земля занадто
змістилася з орбіти. Надто дивен
оцей розвій смертельний, надто сперта
пружина узвичаєних терпінь.
Страшні занадто ці самотороси
почезлих дум. З височини, на кризі
лежить розпластаний орангутанг,
глузливо языка солопить, кучма
турботливо прочісує в дві лапи
і жде своєї ери. Надто мало
землі для духу. Надто для душі,
звалашеної тісно на планеті,
де жити — горбитись (самовивищень
западини). О Боже, тиші дай!

ОСТАННІЙ ЛИСТ ДОВЖЕНКА

Прозаїки, поети, патріоти!
Давно опазурились солов'ї,
одзьобились на нашій Україні.
А як не чути їх? Немає сил.
Столичний гамір заважкий мені.
І хочу вже на затишок, і, може,
на спокій хочеться на придеснянський,
і хочеться на мій селянський край.
Пустіть мене до себе. Поможіть
мені встаннє розтроюдить рану,
побачити Дніпро, води встаннє
у пригірц із криниці зачерпнуть.
Нехай гризуть Дніпрові гострі кручі
моє зболіле серце. Хай гудуть
чернігівські просмолені ліси.
Пустіть мене в просмолене дитинство.
Бо кожную ніч порипують бори,
і ладаном мені живиця пахне,
і дерева, як тіні предковічні,
мене до себе кличуть і зовуть.
Пустіть мене у молодість мою.
Пустіть поглянути. Пустіть хоч краєм,
хоч крихіткою ока ухопить
прогірклу землю. Звіхолили сні
мій день і ніч мою, й життя прожите.

Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрать в голодні очі край полинний
і заховать на смерть. Пустіть мене —
прозаїки, поети, патріоти.

ІЗ ЦИКЛУ «КОСТОМАРОВ У САРАТОВІ»

Але що ж робити живій душі
у цій державі смерті?

В. Мисик

I

За роком рік росте твоя тюрма,
за роком рік підмур'я в землю грузне,
і за твоїм жалінням заскорузлим
за безголів'ям — просвітку нема.

Живеш — і жди. Народжуйся — і жди.
Жди — перед сконом. Жди — у домовині.
Не назирай — літа збігають згінні
без цятки неба й кухлика води.

Ти весь — на бережечку самоти,
присмоктаний до туги, ніби равлик,
від вибухлої злості занепалий,
не можеш межі болю осягти,

А світ весь витих, витух, відпалав,
не вгамувавши вікової спраги.
Він висмоктав із тебе всю одвагу,
лишив напризволяще і прокляв.

.....

VI

Не побиваюсь за минулим,
побитим шашіллю зневір.
Високі думи промайнули,
у потаймиру — водовир
стражденних літ. Нехай. Не плачу.
Не побиваюсь. Задарма.
Усе, чим жив, сьогодні трачу,
все рвуть руками обома.
Але ж чи все? Не все. Їй-богу.
І гріх казати: все чисто рвуть!
Навічним радості облогом,

обніжком щастя, там, де ймуть
малої віри на безвір'ї,
малої ласки серед зла,
квадрат — чотири на чотири —
і окрай чорного стола.

Якраз навпроти, на ослоні,
сидить нужденна удова,
і на змозолених долонях —
солоні сльози, як жорства.
І так провадить: зглянься, Сину,
руками горе розведи,
бо як не стане України,
тоді не стане і біди.
І в щастя нелюдів пощербне
її державний меч і гнів.
І горе зітреться на мерву.
І відбіжить її синів
невірних потовч-потороччя.
За першим громом — відбіжить.
Хто ж їй води подать захоче?
Закриє очі хто — скажи.
Єси ти сам — з собою врівень,
один на сотні поколінь
високим гнівом богорівен,
хай, може, не ріка, а рінь,
важка занадто. Крик стоустий,
молінь столобих ти рука.
Ступай — майбутньому назустріч,
і хай вода твоя летка
легкою буде. І не треба
жалких жалінь. І — задарма.

Тюрма не доросте до неба:
ще землю їстиме тюрма.

VII

Незграбно ворон кружеля.
Незграбно кружеляють сосни.
І кружеляє безголоса
осіння крижана земля.

Галактик зірна круговерть
спіраллю простаного болю
значить одвічну людську долю,
снігами виповнену вщерть.

Саме кружляння вікове!
.....
...папір, перо і філіжанка.
А свічка тріпотить поранком,
котрий наш правнук днем назве.

Утекти б од себе геть світ за очі,
у небачене, нечуте, у немовлене,
де нема ані осмут, ні радощів,
де ніщо не збавлене, не здолане.
Жив би там — безоко і безсердо,
жив би так, як опадають вниз,
поріднившись із землею твердою,
до якої намертво приріс
поглядом, і серцем, і думками
(хто тебе такого віднайде?).
Нерухомий і крихкий, як камінь,
нерухомий і крихкий, як день,
що зотлів і вижарів і знов
котиться з мульткавого поранку.
Ти — Адам. Журба — твоя коханка,
а земне тяжіння — то любов.

Так ми відходимо, як тіні,
і, мов колосся з-під коси,
в однім єднаєм голосінні
свої самотні голоси.
Не розвиднялось і не дніло,
а в першу пору половінь
завирувало, задудніло,
як грім волення і велінь.
Оце послав Господь наслання!
Вогненним подихом війне —
і ув оазі безталання
нас тлумить, підгинає, гне.
Народжень дибється громаддя
з торосів вікових страстей —
і знов синодиком смертей
утверджується самовладдя.
Та віщуни знакують долю:

ще роздойметься суходіл —
і хоч у прірву, хоч на волю
півнешся із останніх сил.
Тобі не буде опочинку —
об обрій погляд свій оббий —
і видивиш свою країну
в тяжкій короні багряній.

На однакові квадрати
поділили білий світ.
Рівне право всім страждати
і один терпіти гніт.
Зле і кату, зле і жертві,
а щасливого нема.
Всім судилося померти
за замками сімома.
Отаке ти, людське горе,
отака ти, чорна хлань,
демократіє покори
і свободо німувань.
А кругом життя веселе,
скільки сонця і тепла.
Ти мене даремно, леле,
в світ неправди привела...¹

Втечу од світу й дамся самоті,
заслуханий, мов кинута бандура
останнім бандуристом у степу.
Хай мною вишумовують вітри,
могили тужать і Дніпро далекий
в низькі басы всияє хлюпіт свій.
І безоглядно-голі небеса
байдуже задивляються у деко,
а я скажу: то є Господній перст.
Немає ряду зроду-віку нам,
немає ряду. Ти живеш, як пустка,
утеклий світу, давшись самоті.
Немає побратимів у степах,
ні жодної душі, котра б почула
цей зазив-прислухання, зазив-крик.

Недоля вже нитку сурову снує,
а згадую знову і знову
в каміння вмуроване серце твоє,
незнаний, незвіданий Львово.
Здається, від панських полишений учт,
камінний, кремінний, залізний,
мені поставав ти із замкових круч,
захоплень накинувши близни.
Торговище совістей, радощів, душ,
де золотом писані ярма,
ти вився провулками, круглий, як вуж,
од мене ховався недарма.
Бо що мені горда твердиня жаги,
бо що мені пам'ятний цвинтар?
Сплюндрована річка, твої береги
стріляють ув очі, як флінта.
Бо що мені гурма веселих базік,
отих джигунів і батярів,
як падає з неба вогненний потік —
і дощ смертоносний ушпарив.
Бо пусто, і голо, і чорно довкруг,
бо порожньо, чорно і голо
заходить тепер за останній свій круг
вогненне, як грім, покотьюло.
Задосить напастей, весела поро
опровесни,— ти нескінченна,
боюсь, обіп'ється гаряче перо
од праісторичного щему.
Ввижається білий, як смерть, гробовець,
зриваються вгору собори,
і хай би вам грець, і хай би вам грець,
всі завтра, всі нині, всі вчора.

Ці виски, ці скрики під вітром здійсмаються вгору,
угору, угору, над небо, над вечір, над ніч.
Вигойдуй у леті захоплення душу простору,
у соннім ширянні тримайся і ранку не клич.
Твої серпокрильці проріжуть потьмарені хмари,
де жар вечоровий згасає на попіл і дим,
цей тлум навіженства, неспокою сонні отари
гойдаються в небі, в бездонному небі дзвінкім.

Цей здвиг молодечий, оце наднебесся тривожне,
цей безгук, цей безмір, ця віща, мов смерть, височінь,
у вас під крилом кружеляє планета вельможна,
і вабить провалля, і надить обачна глибінь.
Ми здужаєм завтра — дзьобами проб'єм крутояри,
над кручею річки — світанням піврвемося в лет.
Як дрібно розсипано серць полохливі удари,
як ясно зоріє дорога омріяних мет.
І зорі подвійні, і місяць подвійний блукає,
подвійного руху ми центри серцевих натуг.
У сонному леті мале товариство ширяє
і пильно вдивляється в смерть, що чигає довкруг.

І жайворони дзвонять угорі —
мов гостре срібло річки степової,
мені заблисло з пам'яті глухої,
де бродять тіні — з ночі до зорі.
З лісів довкільних зозулі
предовгого наобіцяли строку.
Чи й вистане здоров'я нам, нівроку,
на цій пахкій, а не своїй землі?
Прогірклим медом пахне сіножать,
зелені скла горять в зеленій хижі,
де мертві сплять, навіки впавши крижем,
здобувши приостанню благодать.
Там ще лежить архангел Михаїл,
стуливши в пучку пальці молитовні.
А світ гріховний котить хвилі повні,
що б'ють об пекло, вибившись із сил.

Гармонійоване страждання,
оправлене в обручку травня.
Бетховен. Добрий маг. Пречистий
четвер. Пречистий тлум чекань.
Поразка. Усмішка. Поразка.
Метал надій тонкоголосить
одвертий біль. Яка доука!
Але рятує душу — згук!
Так заховати, спеленати
ізранену і стотривожну

самотню душу. Так прожити.
Так — усміхатися біді.
О навісний, о навіжений!
А літ, а збавлених — замало?
Йди геть, патетико облудна.
Гучи ж — і серце, і струно!

А ти! — все спиш, і спиш, і спиш.
Ото життя! Нівроку — сніння!
Голосить голос голосіння,
і ти за ним, як пес, біжиш.
Земля — голосить? Світ — кричить?
В тобі? За безкраєм? Не знаю.
Здається, кожен день збавляю,
немов останній. Ненасить
(що там попереду?) — минула.
Не зазирає туди — облиш.
Дурний — жує до смерті книш.
А то пuste — що доля чула.
Все (довкруги? в тобі?) послуло,
бо ти все спиш, і спиш, і спиш.

Був зал, мов постріл,— довгий і гулкий.
Людських облич безмежні анфілади,
безсилі вивільнитися з досади,
і тьмяні риси тінили гілки
намарних слів. Глухоніма вода
пісок порожній довго промивала,
але своє зусилля залишала
в однім мені, і близилась жада
наближення. І ось на погляд мій
пішли партери, бельетажі, гори
балконів піднебесних. Рвали шори
глухі бажання. До осліплених вій
тулилося повітря. І межа
страшила, ніби холодок ножа.

Ярій, душе! Ярій, а не ридай.
У білій стужі серце України.²
А ти шукай — червону тіль калини,
На чорних водах — тіль її шукай.
Бо — горстка нас. Малесенька щопта.³
Лише для молитов і сподівання.
Застерігає доля нас зарання,⁴
Що калинова кров — така густа,⁵
Така крута, як кров у наших жилах.⁶
У білій стужі білих голосінь⁷
Це гроно болю, що паде в глибінь,
На нас своїм безсмертям окошилось.⁸

Ти тіль, ти притіль, смерк і довгий гуд,
і зелень бань, і золото горішнє,
мертвіше тліну. Ти бажання грішнє —
пірнути в теміль вікових огуд.
Із хуторів, із виселків і сіл
ти, безголова дорога потворо,
гориш в віках, немов болід, як Тора.
Горіти-бо — то вічний твій приділ.
Всеспалення. Твоє аутодафе —
перепочинок перед пізнім святом,
як ворога назвешся рідним братом
і смерк розсуне лірою Орфей.

І навалились дні —
таке страшне завалля.
Сни висталились сталлю —
і не збудися в сні.
І душу пересни,
присни свою досаду,
коли немає ради,
а є одне терпи.

Відбігли, наче пси,
розвіялися в полі
повшухлі душі голі
і голі голоси.
Це ж нам з передодня
було затрембітало,
за тим — смеркати стало,
прожогом, навмання?
Окрушинами днів,
торосами завалля
сни висталились сталлю
і смерк забовванів.
Благаю повсякчас,
ти, Господи всевишній,
карай нас, многогрішних,
а не забуди нас.

Живи у душах інших, як вампір.
Бо вже давно немає в тебе тіла;
таким-бо таланом нагородила
тебе земля, де спокій твій і мир.
В цій порожнечі смерти — твій зупин,
ця смерть твоя голодна існуванням.
Живи ж у ній, живи своїм конанням
і нескінченністю оцих хвилин,
піднесений і винищений ними.
Невже-бо нині ти лиш раб єси
душ-спогадів і виснінь? Біль краси
тепер шукай очима навісними.

Мертвий сон галактик
як не здушить нас.
Спати, спати, спати,
бо минувся час.
Ніч блукає глупа
у глухім степу.
Хто ж то світ протупав:
тупу-тупу-ту?
Чи яка почвара,
чи який відьмак,

чи Господню кару
насилають так?
Ніби дерта рана,
репається діл
та, од жаху п'яний,
стелиться ковил.
Вирви та байраки,
скитських баб ряди.
Хто ж то до галактик
був проклав сліди?
Що, як це останній
із живих людей
кинув край страждання
і до неба йде,
в цій-бо коловерті,
в царстві сатани,
ні життя, ні смерти,
лиш блаженні сні.
Мертвий сон галактик
як не здушить нас.
Спати, спати, спати,
бо минувся час.

О скільки слів, неначе поторочі!
І всі повз тебе, ніби кулі, б'ють,
і всі живу твою минають суть,
а тільки строчать, строчать, строчать, строчать.
І я іду крізь ці слова облудні,
незнані досі. Тут — передова,
де всі твої бійці — одні слова,
і сіють зраду спогади марудні.
Не ошукайся, вірячи добру!
Сам Вельзевул ці обійняв хороми.
Спогадуючи, піддаєшся втомі,
а як здолає втома — то помру
і в помережані увійду ночі,
де ні жалю, ні радощів не ймуть,
а так — живуть і смерть свою жують.
О, скільки слів, неначе поторочі.

Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді — тут? Ти справді — тут? Напевне,
ти таки не тут. Таки не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
У безодні вір? У вирві спраг? ¹
Ось він, довгожданий дощ. Як з решета,
заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань, твоїх народжень.
Страх як тяжко висохлим очам.
Хто єси? Живий чи мрець? Чи, може,
і живий, і мрець, і сам не сам?

Мов лебедина, розкрилила
тонкоголосі дві руки,
збілілі губи притулила
мені до змерзлої щоки.
Сльозою темінь пронизала
в пропасниці чи маячні,
казала щось, даліти стала...
Мов на антоновім огні:
не чув нічого я, не бачив.
В останньому зусиллі зміг
збагнути: все, тебе я втрачу,
ось тільки виведуть за ріг.

Гойдається вечора зламана віть,
мов костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалощів брості
коцюрбляться в снінні, а дерево спить.

Гойдається вечора зламана віть,
туга, наче слива, рудою налита. ¹
О ти, всепрощальна, о, несамовита,
осмутами вмиа твоя ненасить.

Гойдається вечора зламана віть
і синню тяжкою в осінній пожежі

мій дух басаманить. Кінчилися стежі.
Нам світ не належить — бовваном стоїть.

Шалена вогненна дорога кипить —
взялась кушпелою. Обвітрені крони
всю душу обрушать у довгі полони
і згадкою — вечора зламана віть.

І — сонце твоє простопадне кипить.
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О, піддайся покуті
самотности (Господи, дай мені жить).

Удай, що обтято дорогу. Що спить
душа, розколошкана в смертнім аркані
високих наближень. На серця екрані
гойдається вечора зламана віть.

Гойдається вечора зламана віть —
неначе розбратаний сам із собою.²
Тепер, недоріко, подайся за водою
(а нишком послухай — чи всесвіт не спить?)

Усесвіт не спить. Він ворухиться, во-
втузиться, гузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Луняться кроки,
це, Господи, сяєво. Це — торжество:

надій, проминань і наближень і на-
вертань у своє, у забуте й дочасне.
Гойдається павіть, а сонце не гасне
і грає в пожежах мосяжна сосна.

Це довге кружляння над світом і під
кошлатими хмарами, під багряними
торосами замірів. Господи, з ними
нехай порідниться наvernений рід —

отой, що принишк попід товщею неб —
залізних, із пластику, скла і бетону.
Надібую пісню, ловлю їй до тону
шовкового голосу (зацний погреб!).

Поорана чорна дорога кипить,
нема ні знаку од прадавнього шляху.
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть...

Пройди крізь сто дверей, устяж прочинених,
здолай стонадцять моторошних бід,
крізь товщу мурів, перетинок, стін,
крізь кремінь гір, крізь хащу віковичну
лісів прадавніх, крізь стонадцять кіл,
вогнем пойнятих, ніби дресирований
плямистий ягуар. А все ж долання
останніх меж — то гірша із наук.
Коли ти в світі місця не загієш
і не навчишся мовити: отут, отут,
лише отут, смертельно ставши
і анікуди не ступивши кроку,—
твоя твердиня, гражда є твоя.
Хай звідти ваблять чорних сто дверей,
сто чорних душ із себе викликають.
твої подоби збратані — прости їм
одвагу ошуканств. І не спіши
позаздрити, пройти крізь сто дверей,
плечем не дотикаючись, зуміти
щонайкоротшу стежку віднайти,
що править лабіринтом,— то над силу
і над терпіння нам. Дарма, життя,
підковою ти вигнулось до мене,
аби в лещатах мій здушити дух
напівосліплий. Я не стану збоку
і не побачу легковажний смисл
високої трагедії. Мій Боже,
даруй мені останнє з святотатств.

Мені постав ти в доброті і гніві,
мій недобутий віче. В сто очей
за мною стежиш, стежиш з-за плечей.
Не доберу, де праві, а де ліві.
Той недобутий час мені пече,
вогнем обмерзлу душу спопеляє.
Не нарікай, що він тебе прощає,
небіжчика. І помолися ще —
вчорашньому, коли немає завтра.
Геть за минулим спалено мости.
Попереду ясна лопоче ватра.
Крізь неї, мов крізь себе, треба йти.

Цей став повісплений, осінній чорний став,
як антрацит видінь і кремінь крику,
вилискує Люципера очима,
п'янке бездоння лащиться до ніг.
Криваво рветься з нього вороння
майбутнього. Летить крилатолезо
понад проваллям яру, рине впрост
на вутлу синь, високогорлі сосни
і на пропащу голову мою.
Отерплі очі збіглися водно —
повторення оцього чорноставу,
насилу вбгане в череп.
Неприхищений,
а чуєш, чуєш протяг у душі?

Ущухло серця джерело.
Криниця тьмяна обміліла
і висхла. Як душа зболіла!
Як час ступає спроквола!
В сто летів розметався птах —
покружеляє-кружеляє
і відлетить. Кого шукає
той птах — твій крик, твій біль, твій жах?
Де ти єси, Ясна водо,
де тихі зорі полоскались,
де білі хмари тінню брались.
Німій, бідо моя, жадо
моя, бо серця джерело
вже обміліло. Обміліла
криниця. І верба пустила
гарячі брості — в крик. Зело.

Ще вруняться горді Славутові кручі,
ще синіє річки замріяна гладь,
та вже проминув тебе птахом летючим
твій час, твій останній. Попереду — падь.
Ще сонце високе, ще небо глибоке,
та серце замало грудей не пірве.

Урвались, подáлись прекрасні мороки,
і щось тебе кличе, і щось тебе зве.
Розкрилені висі твої пронеслися,
попереду прірва. І ока не мруж.
Ти бачиш розхрестя дороги? Молися,
бо ще ти не воїн і ще ти не муж.
Ревуть пароплави, гудуть паровози,
і аероплани прокреслюють слід.
Чіпляйся за кручу, як терен колючий,
чіпляйся за небо, як яблуні цвіт.
Бо вже ослонився безокрай чужинний.
Бо вже чужинецький ощирився край.
Прощай, Україно, моя Україно,
чужа Україно, навіки прощай.

МІЖНАРОДНІЙ АМНІСТІЇ, ПЕН-КЛУБОВІ, ЛЮДЯМ ДОБРОЇ ВОЛІ!

Василь Стус, журналіст і поет, засуджений на підставі обвинувачення в антирадянській агітації і пропаганді, перебуває в ув'язненні від початку 1972 року. Упродовж відбування своєї кари він зазнає численних додаткових жорстоких кар і знущань. Останніми місяцями Стуса, зокрема, жорстоко переслідували. Влітку 1976 року в нього забрали всі його твори — власні поезії і переклади, написані під час перебування в концтаборі. Його офіційно повідомили (прочитали йому акти) про знищення цих творів (разом не менше, ніж шістсот поезій). Строк позбавлення свободи Стуса кінчається на початку 1977 року. Далі, згідно з вироком, йому залишається три роки заслання. Стус важко хворий.

Передаючи інформацію про Стуса і виступаючи на його захист і на захист його творчості, ми закликаємо активно підтримати нас, підняти голос на оборону Стуса, поширити інформацію про нього, вимагати від радянського уряду звільнення Стуса, повернення йому його творів. Ми звертаємося у першу чергу до його колег по перу — письменників, поетів і журналістів. Додаємо до цієї заяви подробиці про Стусове життя в мордовських таборах ч. 17 і 19.

23 листопада 1976 року.

МАЛЬВА ЛАНДА
ТЕТЯНА ХОДОРОВИЧ

У додатку наводяться такі дані:

Восени 1975 року Стуса возили до Києва (на «перевиховання»). У цей час він був у дуже поганому стані через виразку шлунка. Стус не виявив бажання «перевиховатися» і відмовився розмовляти з катами з КДБ. Його привезли назад до табору ч. 17 у Мордовії. Після наполегливих вимог і важких шлункових кровотеч йому зробили операцію в спеціальній лікарні для ув'язнених у Ленінграді. (Відомо, що політв'язнів не посилають до цієї лікарні, яка вважається найкращою.)

У лютому 1976 року, після операції (вирізали три чверті шлунка), Стуса позбавили призначеного йому на шість місяців дієтичного харчування. Це сталося після того, як він письмовою заявою підтримав вимогу П. Айрикіяна припинити блокувати його листування. (Подібну заяву у справі Айрикіяна склав С. Солдатов, за що його також переслідували.) Після операції Стусові дозволено позачерговий пакунок. Але коли пакунок надійшов до табору, адміністрація повернула його. Стус, мовляв, «відмовився від послки».

Табір ч. 17, травень—червень 1976 року. Самопочуття Стуса дуже погане. Начальство запропонувало йому лягти до лікарні на продовження інвалідності. Однак лягати запропонували без книжок і заборонили посилати додому вірші. У таких умовах Стус відмовився від лікарні: хоча буду працювати, то буду з товаришами, читатиму й писатиму вірші. Але йому брутально наклали наручники і насильно повезли до лікарні. (Операцію накладання наручників провело п'ятеро. Один накладав, інші тримали Стуса, причому йому навмисне так міцно стиснули руки, що пізніше вони боліли майже три місяці.)

Повернувшись з лікарні, Стус написав прокуророві скаргу про цю брутальність. Коли Стуса повернули з лікарні, йому офіційно заявили, що в нього вилучили (і знищили?) всі його вірші (не менше, ніж триста).

У червні 1976 року, при ліквідації табору ч. 17, у Стуса вилучили ще триста віршів — перекладені ним поезії Гете, Рільке, Кіплінга. Стусові пред'явили (або прочитали) акт про знищення усіх його віршів — не менше, ніж шістсот (або вісімсот) поезій — праці всіх років його табірної життя. [...]

Із розформованого табору ч. 17 Стуса перевели до табору ч. 19. Тут у нього щодня робили обшук, роздягали догола і примушували присідати. Стус заявив протест, перестав вставати в стрій при перекличці. За це його — важко хворого — помістили до карцеру на чотирнадцять діб. Товариші Стуса, вкрай занепокоєні його станом, писали прохання прокуророві, зверталися до представників КДБ у таборі з проханням скасувати карцер. Позитивної відповіді не було. Клопоталися перед начальством табору. [...] Просили хоч би дати в карцері Стусові постіль (!) і трошки поліпшити харчування. На це прохання також прийшла відмова. Тоді, у знак протесту, заявили часткову голодівку (без гарячої страви) Стусові товариші-співтабірники Пенсон, Хейфец і Юзкевич. (Ця голодівка тривала чотири дні.)

Після двох тижнів у карцері [...] Стус був примушений заявити голодівку 4 серпня. Його вимоги: 1) повернути забрані вірші, які він написав у таборі; 2) дати можливість творчо працювати; 3) скасувати обмеження на листування (кореспонденції на його ім'я не пропускають). У знак солідарності зі Стусом голодували 4 серпня вірменин Маркасян і росіянин Солдатов.

Політ'язні 19-ї зони прохають передати англійському Пен-Клубові: поетичній спадщині українського поета Василя Стуса загрожує знищення. У нього за весь час його перебування в таборі періодично забирали (і прочитали акти про знищення) всі його твори — оригінальні поезії і переклади (останнім часом він перекладав поезії Рільке). Політ'язні 19-ї зони прохають Пен-Клуб виступити на захист Василя Стуса і його творчості і також клопотатися перед урядом СРСР.

Час двобою

На схід, на схід, на схід, на схід,
на схід, на схід, на схід!
Зболіле серце, як болід,
в ночах лишає слід.
Тепер провидь у маячні:
десь Україна — там,
уся — в антоновім огні,
на докір всім світам.
До неї ти від неї йдеш
в горбаті засвіти.
Цей обрій — наче чорна креш
гіркої гіркоти.
До неї ти від неї йдеш,
страсна до неї путь —
та, на котрій і сам падеш,
і друзі — теж падуть.

Немає Господа на цій землі:
не стерпів Бог — з-перед очей тікає,
аби не бачити нелюдських кривд,
диявольських тортур і окрутенства.
В краю потворнім є потворний бог —
почвар володар і владика люті
скаженої — йому нема відради
за цю єдину: все трощити в пень,
і нівечити, і помалу неба
додолу попускати, аби світ
безнебим став. Вітчизною шалених
катованих катів. Пан-Бог — помер.

Стовпами кригу облягло
і кучугури намело,
стовпами криги задубило
і улещати почало.
А наді мною небо — неб,
іде луною спів-погреб,
і тьмаві зойки звісток-бід
у кожен мій ступають слід,
від снігу зір до снігу сопок
і деь там гаснуть потаймир.
А між торосами крижин
я сам-один і враг-вражин,
як перебіжний гін неону,
втікаю думами з полону —
до україн, до домовин.
І де ті сопки, й де вже я?
Червоний біль од нагая
в очах розходиться стоколом —
бреду чи горами, чи долом?
О доле, доленько моя!

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув нарешті:
ота зоря — то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря — вістунка твого шляху,
хреста і долі, ніби вічна мати,
вивищена до неба (од землі —
на відстань справедливости), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмянний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити — то не є долання меж,
а навикання і самособою —
наповнення. Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

Усевитончуваний зойк,
крик крику, крику крик.
Задосить. Спекайся морок,
хоч як до них і звук.
Ці груди болю, біль грудей,
заstraшених страждань —
нема їм жодних панацей,
все поглинає хлань.
Усевитончуваний біль —
із краю і на край,
ступай у паділ божевіль,
до відчаю рушай.
Усевитончуваний світ,
край краю, цятка зла,
ти в лютім леті, як стріла,
запущена в політ.
Усевитончувана мить
сподіянь і зневір.
І тільки серце стугонить
катам наперекір.

Невже оце ти й є, бідо,
що стала посестрою щастя?
Шуми, водо, шалій, водо,
і жебони — що доля вдасться.
Коли не прийде — то мене,
коли не стріне — то розлучить,
коли ж уб'є, то пом'яне,
стежею смертною напучить.

Деся там, на споді пам'яті, ворущишся
і погляду не попускаєш свого.
Забутим днем, забутим світом сумишся¹
та серцю тихо мовиш: слава Богу,
що все минуло, знебуло, пішло.
Уже, розлуко, ти за течією.
Безкрая муко і безкрає зло,
єси покоро — радістю моєю.

Я — посеред. Між двох світів²
пливе мій човен. Де не скину оком,
по праву руку — крутояр і рів,
по ліву руку — темно і глибоко.
Так мудро нас страждання піднесло
понад плавбою і понад добою:
пускай на воду зламане весло
і стань, уже безпам'ятний,— собою.

Терпи, терпи — терпець тебе шліфує,
сталить твій дух — отож терпи, терпи.
Ніхто тебе в недолі не врятує;
ніхто й не зіб'є з власної тропи.
На ній і стій, і стій, допоки скону,
допоки світу й сонця — стій і стій.
Хай шлях до раю, пекла чи полону —
тримайся далі розпачу й надій.
Торуй свій шлях, той, що твоїм назвався,
той, що обрав тебе, як побратим.
До нього змалку ти заповідався
сумним осердям, поглядом сумним.

Це просто втома. Втома. І смертельна.
Це просто стало сторч на голові
тобі волосся. Пережди — минеться,
от тільки-но цигарку закури
і жди, що в серці буря відвирує
і, може, не доб'є тебе добро,
важуче, як камінний хрест. Сподівай
на людську нездоланність. От і вже
набиті снами ночі, як мішки
призбираного збіжжя у коморі.
Дволикий Янус — кожне людське горе
і сльози серця — тільки лотоки
чи радості ачи біди — байдуже.
І стань. Тюремне ліжко застели.
І за календарем надію виваж
чи сядь за книгу — довгу і нудну.
На віддалі близькій од тебе Гете
лиш — недосяжний. Ждати перевчайсь,

бо люди ждатимуть і після нас,
а після люди ждатимуть богове:
чи вимовкла на віки-вік земля?
Отож, цигарку першу докури
і другу, третю запали, четверту.
Бо ця біда тобі не дасть і вмерти,
і все ж — життя, не смерть боготвори...

Уже Софія відструменіла,
відмерехтіла бузковим гроном.
Ти йшла до мене, але не встигла
за першим зойком, за першим громом.
Немов почвара в пекельнім колі,
довкола ж тіні, довкола кволі.
Благословляю твою сваволю,
дорого долі, дорого болю.
Сніги і стужа. Вітри й морози.
Гудки і крики. Чорні прокльони.
Собачий гавкіт. Крик паровоза.
І закладини і заклагани.
Шпали і фари, пси і солдати,
рейки і пруття, і загорода.
Впали і хода. Встали і хода.
В плечі штовхають нас автомати.
Квадратне серце — в квадратнім колі,
в смертнім каре ми падемо долі.
Благословляю твою сваволю,
дорого долі, дорого болю.
На всерозхресті люті і жаху,
на всепрозрінні смертного скрику
дай, Україно, гордого шляху,
дай, Україно, гордого лику.

Колеса глухо стукотять,¹
мов хвиля об пором.
Стрічай, товаришу Хароне,
і з лихом, і з добром.

Колеса б'ють, колеса б'ють,
кудись торують путь.

Уже! Додому не вернуть,
додому не вернуть.

Москва, Гора Ведмежа, Кємь
і Попів острів — шлях
за ґратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.

І знову: В'ятка, Котлас, Усть —
Вим, далі — до Чіб'ю.
Рад-соц-конц-таборів Союз,
котрий Господь забув.

Диявол теж забув, тепер
тут править інший бог —
марксист, расист і людоджер,
один за трьох.

Москва — Чіб'ю, Москва — Чіб'ю,
Печорський концентрак
споруджує нову добу
на крові і кістках.

І де він, голос той, блукає —
аж луни падолами йдуть.
Іржить козацький кінь — чекає
на вість чи провість, безвість-путь?
Та ні знаку, ані дороги,
ані іржання, ні коня.
Лиш острогами остороги
все не пускають — навмання
пуститися хоч би й до чорта.
Ти близишся, моя черто?
Ідуть когорти. Йдуть когорти.
А ти вже ждеш. А ждеш — кого ти?
А начуваєшся — чого?

Іду до вас — ви все попереду
за зримим обрієм моїм.
Полеглі, обернулись твердю,

де має бути рідний дім.
Лягли в підмуток, звели крокви
і вигнали високий дах.
У вічнім сні вам сняться кроки —
залізні кроки — по серцях.
Гримкочуть цвинтарі-дороги,
ми ж беремось за перевал.
Горить сузір'я Козерога
крізь крик, і кров, і смертний шквал.

Червневий сніг — на безоглядній сопці,
модрини граціозні — де-не-де.
А ти — в коробці, геть тісній коробці,
душа ж, як дуб,— нічого вже не жде.
Повзуть горби, неначе птероптахи.
Господні сфінкси, загадка буття.
Ти надто щедрий, Боже,— стільки жаху
вергаєш на мале моє життя.
Потерпи руки, спраглі в горлі крики,
а вседорога вужиться, як вуж.
Хрести модрин. І запропалі лики.
І дріт колючий замість харалуж.

Верстаю шлях — по вимерлій пустелі,¹
де мертвому мені нема життя,
за обріями спогаду — оселі
ті, до котрих немає вороття.
А все ж — бреду, з нізвідки до нікуди,
а все ще сподіваюся, що там,
де кубляться згвалтовані іуди,
мале є місце і моїм братам.
Побачити б хоч назирці, впівока
і закропити спраглий погляд свій.
Зміїться путь — вся тьмяна, вся глибока,
і хоч сказися, хоч збожеволій.
Бо вже не я — лише жива жарина
горить в мені. Лиш нею я живу.
То пропікає душу Україна —
та, за котрою погляд марно рву.
Та є вона — за міражів товщею,

там, крізь синь-кригу світиться вона —
моєю тугою, моєю маячною
сумно-весела, весело-сумна.
Тож дай мені — дійти і не зотліти,
дійти — і не зотліти — дай мені!
Дозволь мені, мій вечоровий світе,
упасти зерням в рідній борозні.

Я знав майже напевно,
що він обікрав моїх друзів,
зробив нещасною мою матір,
а дружину призвів до сухот.
І, сповнений рішучости,
я подався до нього на розплату.
— Де ти, мій кате? —
гукнув я на весь знелюднілий зал,
в якому кат проживає.
У відповідь чотири реви,
одбиті од стін,
вдарилися об стелю
і, мертві, впали до моїх ніг.
— Де ти, мій кате? —
гукав я удріг і втретє,
чотири реви воскресали із мертвих,
підводились догори і падали об землю.
Невже він здох? — вирішив я-зраділо.
Але, повертаючись додому,
побачив, що біля моїх дверей
зупинилися дві ноги, дві руки й тулуб
(голови не було).
— Ти що тут робиш? — я застукав його зненацька,
і з переляку дві руки, дві ноги й тулуб
збіглися в тіло без голови.
Вхопивши тіло без голови,
я гукнув у порожню рурку шиї:
— Скажи мені, де мій кат!
— Не бий мене,— попросила рурка,—
йди до того будинку, де був,
у першій кімнаті сидітимуть люди без голови,
в другій — ще й без ніг,
у третій — ще й без рук,
у четвертій побачиш самі тулуби,
а в п'ятій нічого не побачиш —

там є твій кат.
Але повторюй і повторюй до безкінця
все, що хочеш йому сказати.
Тільки не вір своїм очам:
він там, де його немає.

У тридцять літ ти тільки народився,
аби збагнути: мертвий ти єси
у мертвім світі. І нема нікого
окоуж. Ти тільки сам. І — мрець єси.
Хіба що так: недозволенний простір
живого духу кличе самосмерть
подобною життя. Це — напочатку.
А далі вже — й убійництвом. Проте
природа розправляєється простіше.
Бо плоть твоя сплюндрована до тебе
і дух тобі спотворили давно.
Поневажаю індивідуальність —
справіковий набуток лихоліть.
Отож — бреди назад. І скільки сили
простуй назад. Бо тільки там життя —
ще до народження. Із світу імітацій —
вповзи у кожну з вимінених шкур.
Простуй назад — в народження вертайся,
де щастя глупства, смороду і тьми,
і там витворюй рай. Там так і треба:
людина має спати — отже, й спить,
белькочучи якісь слова спросоння.
Земля укрилась панциром, немов
стара, давно оглухла черепаха,
а ти на ній, мов кузочка мала,
що творить сталий світ на збіглій хвилі.
Нівроку, відмолоджується смерть.

Зазираю в завтра — тьма і тьмуца
тьма. І тьмуца тьма. І тьмуца тьма.
Тільки чорна водь. І чорна пуща.
А твого Святошина — нема.
Ні сестри, ні матері, ні батька.
Ні дружини. Синку, озовись.

Понімили друзі. Чорна гатка
в темені. Питьмою — хоч залийсь.
Лиш тремтить, як віра в спроневірі,
копійчана свічка на столі
та шугають люто по квартирі,
ніби кажани, твої жалі.
Шурхоти, і шепоти, і щеми —
то твого спогадування дні,
хлюпотять під веслами триреми,
що горить в антоновім огні.
Все життя — неначе озирання
у минулий вік. Через плече.
Ні страху, ні болю, ні вагання
перед смертю. А Господь рече:
відшукай навпомац давню кладку,
походи і виспокійся в ній,
у забутім віці. Тепла згадка
ще придасться на суді страшнім.

Аби лиш подолати гнів,
Сторозтриклятий гнів здолати,
Я б поіменно міг назвати
Усіх братів, усіх катів.
Та погляд застує імла —
І ти, мов лев у цій оборі,
Де стільки кроків в коридорі —
Чорти товчуться дубала.
Дарма. Допоки що — живи
У гніві. Хай трясє тобою,¹
Допоки вижде час двобою
Той вершник, що без голови.

ЗА ЧИТАННЯМ ЯСУНАРІ КАВАБАТИ

Розпросторся, душе моя,
на чотири татамі
і не кулься од нагая
і не крийся руками.
Хай у тебе є дві межі,
та середина — справжня.
Марне, вороже, ворожить —
молода чи поважна.

Посередині — стовбур літ,
а обабоки — крона.
Посередині — вічний слід
від колиски до скону.
Жаль — ні неба, ані землі
в цій труні вертикальній.
І заврунилися жалі,
думи всілись печальні.
Як то сниться мені земля,
на якій лиш ночую!
Як мені небеса болять,
коли їх я не чую.
Як постав ув очах мій край,
наче стовп осіянный.
Каже: сина бери, карай,
він для мене коханий.
Тож просторся, душе моя,
на чотири татамі
і не кулься од нагая
і не крийся руками.

Скучив за степом, скучив за лугом,
скучив за ставом, скучив за гаєм,
скучив за сином, скучив за другом,
скучив за матір'ю, за рідним краєм.
Часом присниться синій барвінок,
сивий полин і сум чебрецевий,
київські сосни, тихий зарінок.
Я не крицевий.
Жодного просвіту, жодної шпари,
тьмяно. Хоч око виколи, темно.
Марне чекати — вибуду кару.
Ждати — даремне.

Спішать додому козаки,
до України в гості,
праворуч — вижовклі кістки,
ліворуч — білі кості.
А ця урубана пуга,
збатожена дорога

не вирветься з-під батога
до отчого порога.
Я шапку зняв, я очі тру —
вдивляюся довкола —
і аніяк недоберу —
це так пустельно-голо?
Лиш сопки, сланці і сніги,
лише хребти кущаві
свої не діждуть черги
у всій ганьбі і славі.

Церква святої Ірини
Криком кричить із імли:
Мабуть, тобі вже, мій сину,
Зашпори в душу зайшли?
Хлюпають хвилі об тугу,¹ —
Чим я її розведу?
Маму лишив на наругу,
Жінку лишив на біду.²
Рідна сестра, як зигзиця,
Б'ється об мури грудьми...
Господи! Світ не святиться —
Побожеволіли ми!
Мороком душу огорне —
Ані тобі продихнуть...
Здрастуй, бідо моя чорна!
Здрастуй, страсна моя путь!³

Танцює зек у батьківських чоботях,
мов дерев'яним гупає прачем.
Під сивим небом і дрібним дощем
витрушує він душу від скорботи
і сажі самоти. А дощ іде.
Тече вода за номірного коміра.
Від Києва добіг би до Житомира
за шістдесят хвилин, які щодень
йому дають на радощі, на гулі.
Посадженому в саж, йому дарма,
що просвіту і продишу нема.
Він, навіжений, й далі сучить дулі.

Невже ти народився, чоловіче,
щоб зазирати в келію мою?
Невже твоє життя тебе не кличе?
Чи ти спізнав життєву путь свою

на цій страшній, люциперській роботі,
де все людською мукою взялось?
Ти все стоїш в моїй людській скорботі,
твоїм нещастям серце пойнялось

моє недужне. Ти ж за мене вдвоє
нещасніший. Я сам, а ти — лиш тінь,
я є добро, а ти — труха і тлінь.

А спільне в нас, що мертві ми обоє,
дверей обабоки. Ти там, я тут.
Нас порізнили мури, як статут.

Там тиша. Тиша там. Суха і чорна.
І пишуть кола сиві голуби.
І як не вдатися до ворожби,
як ніч по горло мороком огорне?

І видається: кажани проворні,
усохлі з туги, мечуть жереби.
В квадратах жертв — чистописом журби —
усепогора, майже невідпорна.

Свічадо спить. У ньому спить свіча,
розплатана метеликом, акантом.
В аканті біль твій — сяє діамантом,

кривавим оком світиться одчай.
Стань! Не стирай з свічада порохи —
то все твої страхи, страхи, страхи.

Між співами тюремних горобців
причулося — синичка заспівала
і тонко-тонко прясти почала
синеньку цівку болю, мов з-під снігу
весняний потічок зажебонів.

Уже моє життя в інвентарі¹
розбите і розписане по графах.
Це кондаки твої і тропарі,
це кара, це з отрутою карафа.
Над цей тюремний мур, над цю журу
і над Софіївську дзвіницю зносить
мене мій дух. Нехай-но і помру —
та він за мене відтонкоголосить
три тисячі пропащих вечорів,
три тисячі світанків, що зблудили,
як оленями йшли між чагарів
і мертвого мене не розбудили.

Ти хоре, слово. Тяжко хоре ти.
І хто позаздрить животтю твоєму,
що тільки в молитви ачи в поему
годиться, поцуравшись марноти
святошних буднів. Рушаться світи
і суходіл міліє. Скільки щему
у грудях варіює вічну тему,
що легше вмерти, аніж досягти
погребні співи. Господи, подай
недугому високу допомогу —
нехай я віднайду собі дорогу
для мужнього конання. Рідний край
на белебні ясніє осіянный.
Почуй мене і озовись, коханий,
і лиш недобрим словом не згадай.

Цей шлях — до себе. Втрачена земля
в ясному розвидняла сновидінні,
аж зустрічні наїжилися тіні.
І ти — чи то старий, чи немовля —
геть розгубився в колі давніх років.
А світ знайомий тільки скинув оком —
і не впізнав. Стоять дружина й син,
пишаючись між радісних куртин.
Так обережно, скрадно, ненароком
ти близився до себе. Потерпав
розбити скло тремкого сновидіння,
та зустрічні наїжилися тіні,
і ти, проснувшись, гірко заривав.

Пахтять кульбаби золоті меди,
і, ніби хмарка бурштинова, бджоли
злітаються до мене знадокола
і прозначають трачені сліди.
І вже нема ні щастя, ні біди,
а тільки світ, тугим пойнятий гудом,
а тільки лет, що зветься творчим трудом,
а тільки клич: живи, але не жди.
І не марнуй чеканням плинних днів,
і не гніви Господнього веління.
Життя — то кара. Кара — благостиня.
А ми коткі, мов валуни віків.

Немилосердно нас об вічність б'ють
припалою снігами головою.
А все не поквитаємось з добою,
ніяк не вийдем на правдиву путь.
Тороси горя нас і труть, і мнуть,
тороси болю кличуть нас до бою,
а ми пливем, як туші, за собою,
і тільки дух нам забиває лють.
О в'язню вічності, гати себе об мур,
гати об мур, аби зажить свободи,
конає світ, уярмлені народи
гойдають небо, ніби абажур,
і в чорноті космічній, над зірками,
росте їх крик — жалкими шпичаками.

Задосить. Приостань і жди кінця.
Великий світ замкнувся над тобою.
Прощайся з молодечою жагою
і втраченого не шукай лиця.
Задосить. Приостань. Упився гроз?
Від правіків на всевіки упився?
Муаром хмар смертельно позначився,
зіскнілу душу видубив мороз.
Тепер задосить. Жди, і жди, і жди.
Благословенного, мов день, смеркання.
Ти — ген на белебні. Ти ген за гранню
утраченої зопалу біди.

Смаглява я і гарна,
самотня і нічна.
І світиться стожарна,
озорено-примарна
сім'я моя гучна.
Неначе попеляста
відьомська курка літ —
ледь зійде ніч зірчаста,
дітей виводить пасти
за тьмяний живопліт.
Із темені темнава,
з сузір'їв золота,
провадить за отави,
де скошені жита.
Стежина понад яром,
де досягає глід,
настурція задаром
горить одкритим жаром,
а день схитнеться шарий —
з яєчка вийде світ.
Курчатко волохате,
жовтаве, наче жаль,
як кинеться шукати,
а сестри де, а мати,
а просо, а печаль.

Зими убогий маскарад
притлумив сон життя.
На стільки кривд і стільки правд
одного вороття
замало буде. Чорний дріт
вишивано у хрест.
А вічність творить вічний міт
плачів, хоралів, мес.

Сліди обачні на снігу
не соболя, а крука.
Ото розлука — пу-гу-гу! —
пу-гу-гу-гу! — розлука.
Вже! Пересілося ждання,

од стерпу смертно п'яний.
Дивлюсь — весни ані звання.
При вікнах — урагани!
Так стій і стій,
і стій, і стій,
ні сина, ні дружини,
ні матері, ані надій
на сонце України.
Так стій, і стій, і стій, і стій,
дубій на сто-морозах.
О будь ти проклят, часе мій,
у всіх своїх погрозах.
Збавляю це нудне життя —
тяжка його кормига.
Оце і все нудне пуття —
ніч, камера і книга.
Коли повернення нема,
при вікнах — заметілі
і дивиться твоя тюрма
в обличчя сполотнілі.

Звелася длань Господня
і кетяг піднесла
над зорі великодні
без ліку, без числа.
Ця синь зазолотіла,
це золото сумне,
пірвавши душу з тіла,
об'яснили мене.
Голосить сніговиця,
колючий хрипне дріт,
а золота жар-птиця
пускається в зеніт.

КОЛИМСЬКА ТРАСА

Це ти, вседорого, царице доріг,
шалена, труска і безока.
Гір лінія — здійнятий цв'яхко батіг,
і ти вже збиваєшся з кроку.
І падаєш, падаєш, падаєш вниз —
шубовснула сторч головою,
фіналом старих невгамованих схизм
над нацією і добою...

Ти біла і чорна, ти пекло і смерть,
у всій лиховісній зав'юзі
скрадаєшся вгору, летиш шкереберть
у світ на циганському пружі.
Винось мою лють — безберегу винось.
Ану ж бо — ще далі і далі.
Скривавлене сонце, як стріл, пронеслось
в колимській колиці печалі.

Немов нурець, що цілив просто в смерть,
але не влучив, бо, занадто прагнучи,
змістив бажанням вертикальний лет,
ачи гордливе небуття відтрутило,
чи в мить крутого самопочезання
він надто пильно стежив шлях утрат,—
лиш так його спотворило дерзання
тим виразом вибачливих жалів,
самодосад, стеребленої волі
і отворами поглядів зчужілих,
що він навік лишився під собою
для пробування, нижчого за смерть.

Між світом і душею виріс мур.
Тож грайся в хованки, аби не розпізнали
тебе крізь товщу спогадів змертвілих,
думок отерплих і крижин чуття.
В обмерзлу душу зашпори зайшли
і нехить прикорочує бажання
шукати шпари, вічно потерпаючи,
що світ тебе помітить і уб'є
смертельною своєю ваготою.
Там вітер видуває душі з тіл,
ламає дерева і хилить трави,
і творить багатолику порожнечу,
що розквітом знесилена украй.
Така потома всюди! Скільки доль
загублено! А скільки бережуть,
аби покласти в узголів'я смертне
про чорний день. Така потома всюди!
Між світом і душею виріс мур.

Як моторошний сон — ці дні і ночі
пригнічують мене і додають
безмежних сил. Хоч силоміць ув очі
засилую сон! Привиддя постають —
спогадані, згорьовані, урочі,
з моїх артерій кров солону точать
і, як криваві зозулі, кують.
Не кукайте, криваві зозулі,
над бідною моєю головою,
коли віконце обснувало млою,
коли мені так тяжко без землі,
завислому у вертикальній трумні.
О, кружні кроки, скрадливі й безшумні!

І душу облягло знесилля —
всім намірам наперекір.
Повір ти хоч у божевілля,
бодай у чорта, а повір.
У вічко зирить бузувір —
чи не скорився ще свавіллю?
Оце, душе, і все весілля —
у цьому льосі, потаймир.
Ти ще людина? Ти вже звір?
З кутів несе старою цвіллю.
Замки і грати. На дозвілля —
в квадрати шиби — чорний бір.
А найсвятіший вірить клір,
що коли стіни терти сіллю —
то й без чарунку й трути-зілля
мур вип'є крівцю, як упир.

Бриніли по обранених ярах
скляні струмки, відтеплювались кручі.
Глухоніма вода і сонця спах,
і зойк лісів, нагальний, як падуча.
І перша птаха різала крилом
обрус небес, морозний і зелений.
Чаділи верби і шаліли клени.
О, рвись до них — крізь грати — напролом!

Гора за горою.
Гора за горою.
Не видно вітчизни.
Світанок — не бризне.
А поніч лопоче,
мов тіні тополі,
і син мій не хоче
ввижатись в неволі.
Зашемріло шаро
в глухому розпадку,
прояви, примари
забутого спадку.
День золоторогий
по надрах сколовся,
і зашморг дороги
голубить волосся.

Для Стефи Шабатури

Москва. Столиця. В сотню лиць
нас озирає при вокзалі,¹
нас автомати пронизали.
О рідна сестро, падьмо ниць.
Цей світ — це сон. Оця діра
цвинтарна — шара вся. Примарна.
Між ста потвор — сестра. І гарна
стоїть — межі потвор — сестра.
Шепоче тихо: Отче наш,
Світ, що звіріє в сотню пащ,—
це ж тойсвіт? Я живу — до світу?
Тут справжнє пекло. І мене
твоє благословіння не
попустить з-під страшного гніту.

Весь ранок сонце світить справа.
На північ їдемо глуху.
Яка тяжка ти, чорна славо,
що перестрілась на шляху.
Взяла за руку, осоружна,
і в бездоріжжя повела.

Дорога в вічність — тільки кружна,
по той бік і добра, і зла —
веде крізь нетрі та крізь хащі
і хрестиком гаптує ніч.
До болю рідні й запропащі
тополі тужать зовсібіч.

Усе розлите в голубій воді
твоїх жалів. Обличчя, наче тіні,
гойдаються, заходяться в тремтінні
і тануть в часу голубій воді.
І берег снів зростає. Берег снів
насовгнувся на течію розлогу
і затискає. Котить думу довгу
бовван гранітний в пасмугах струмись,
стислішу крику. В голубій воді
спалахує горизонтальне сонце.
І можеш дотикатися — до гронця
тепких оранжів і терпких надій.

Про що тобі я зможу повісти,
як стрінемось при зустрічі при нашій?
Живи здоровий, синку мій, рости,
спивай меди із чарівної чаші.
А я, твій батько, маю ще тягти
кормигу літ у чорнім єралаші,
збавляючи літа свої найкращі
в світах, які не можна осягти.
Мій любий сину, час мене повів
за ці нелюдські грізні загороди,
де зібрані принукою заброди
чи не справіку п'ють Господній гнів.
Стоять, мов кволі тіні, проти лиха,
аби спізнати: смерть — то справжня втіха.

Недовідомі закипають грози,
десь божевільні грають весілля,
а начування окрики, погрози
за мною назирають звіддала.
Куди й пощо? Не відаю й не знаю.

Мідяногорла ремствує сурма.
Ідуть етапи без кінця, без краю.
Реве шафар. Світ обляга пільма.

Тут сні долають товщу забуття
і згадкою любуються, як змії,
тут, на кону минулого життя,
блязнують, корчаться, як лицедії
вертепних інтермедій. Тут живе
ховається у смерк і так існує,
пропахле смертю. Віко гробове
з нас ані спустить око — все вартує,
щоб не згубити. А в хапливий сон
увійде гострий, наче ніж, прокльон
і повертається в душі розверстий.
Бо він — найбільший ворог мій — спішить
моєю кров'ю лезо окропить,
щоб став і ти такий, як треба,— черствий.

Іди в кубельце спогаду — зогрійся!
Хай зашпори від серця відійдуть.
І, терплячи покару, покорися
і поцурайся наvertати путь
до зустрічі. Хай пам'ять відбігає,
як кров тобі з обличчя відійшла.
Вже погорою голос сновигає,
згубивши рідні контури села.
З крайокраю, з цієї високості
пади, згорнувши крила, до долин,
де ямину набрякли ярі брості
і склеплено повіки білих стін.
У пустці тій — метелики чотири
усілись по кутках і тугу тьмлять.
Кохана спить. У ярому потирі
вино кохання і вино проклять.

Навпроти — графіка гори
і сніг, і чорні сланці.
О, хоч на мить заговори,
чиї лежать тут бранці.
Там, за розпадом, за горбом,—
забутий паділ дикий

чиїм розораний ребром,
чиїм продертий криком?
Танцюй на пеклі, навісний,
свої заллявши сліпи.
Сюди приходять навесні
із України липи.
Дрібненьким листям лопотять,
тонкі ламають руки.
І мовчки до небес кричать,
і наслухають гуки.
О чорна графіка гори,
о мерзла кров пролита,
заговори, заговори,
повідж, кого тут скрито!
Яка священна таїна
про злочини бувалі.
Снується темінь навісна
у вимовклім проваллі.

Коли б не ти — оця зима
мені була б, як нескінченна
оскліла вулиця. Для мене
без тебе і життя нема.
Коли б не знав, що в тиші тиш
і в пільмі темені немає
твоеї свічки, що світає
попід безоднею узвиш,—
я збожеволів би давно.
Що день за днем, що рік за роком
вглядаюся в сумне вікно —
і бачу мигдалеве око,
Вітчизно, Матере, Жоно!
Недоля ця, коли б не ти,
мене б косою підкосила,
а ти всі крила розкрилила
і на екрані самоти
до мене крізь віки летіла
і шепотіла, шепотіла:
Це ти, мій сину. Муже, ти!

Поранок був схожий на вишню досвітню,
так кругло чорніла запечена кров
цих сполохів довгих, чекань многолітніх,

котрі гострожало вражали покров
тутешнього пекла, тамтешнього раю,
як понічна вишня, тужавіє світ.
Ти знаєш — не знаєш, коли накликаю,
коли забуваю, бо грубшає лід
мовчання і втрати, розлуки і долі,
надії і горя, печалі і сліз.
Простерла долоні — з дитячої льолі —
аж ген, де Чумацький поскрипує віз.

І не відтерп, і не розмірзся. Ні.
Колимський дощ — і сонні сопки сірі.
І хай вам грець — а будем щирі, щирі
й на меншому пекельному вогні.
Сягни рукою — і не засягнеш
ні краю всеждання, ні віку краю.
Та серця я, мій Господи, не маю,
на свій талан. Це ти мене береш,
неначе грудку сирової глини,—
і місиш, мнеш і пальцями всіма
формуєш образ, щоб не задарма
іще один кавалок з України
сподобивсь тверді. Знав я і черінь,
і зиму знав в колимську довгу пору,
і душу виробив таку прозору,
що вже свою не одкидаю тінь.

Бринить космічна музика струмка,
неначе ним усесвіт обізвався
до себе. Сядь напоруч і змалій
до крем'яха. І най тебе омие
вода прозора. Скалкою небес
і бризком сонця озоветься невідь —
твоя, нерозпочата. Перебудь,
урочу нажидаючи годину,
коли себе утратиш. Як чекань
урветься край — і ти, як крик, надтверднеш
і озовешся голосом струмка.

І все то за: дарунок сили
за себекраєм: на, візьми.
Аби дороги доль гуділи
всіма серцями і грудьми.
Це я, це духи стоголосі,
мої брати найменші (я
негідний брат їм). Мабуть, досі
зваблива шурхотить змія
під скелею, на печнім сонці,
на синьо-маривнім піску.
Прийди, спади з небес, відслонься,
дай труту випити гірку.
Ти лялечка. Ти з льолі льолі
викружуєш, як я, зі ста
звільнився шкур. І ми на волі,
хоч білий світ — як блекота.
Двом легше спекатись рахуби
і за державними дверми
на чолопку тієї згуби,
де край — і прірва: на, візьми.

Послухай вересня — і він повість
у миготливо-золотій задумі:
те, що в веснянім виснилося шумі,
іще й подосі жде на благовість.
Спадає листя — і твоє ждання,
мов перелітний птах, пірветься в вирій.
З усіх коханок дайсь єдиній — вірі,
що зраджує і любить навмання.
Бо вже верхів'я молодих трепет
напризволяще наслухає гуки
німих висот. Тополя ламле руки —
їй сил нема — пірвати тіло в лет.

О, власну стріти смерть —
як щастя засягнути
і обірвати пута,
ввійти у коловерть.

В цій келії тісній
всі кари — не до кари.
Займаються стожари
і мстивих духів рій.
Мигоче, мов відьмак,
паркан пекельнозорий,
за голосом покори
душа рушає вспак.
А доокруг зела,
а просинь двоберега —
як сон, чи оберега,
чи маячня чола.
Сухий, як хрускіт, крок
розсипав коридорний,
обачний і проворний —
шпигає в сто голок.
Їх не уникнути —
в пронизливі повіки
ввігнав себе владика.
У вікнах танеш ти.
І сто кістлявих рук
нещастя заломило,
твоє прозоре тіло
пливе за смертний пруг.
Немов на вітражах
зекраний, розп'ятий.
Не прийдуть, щоб питати,—
ті, з ким ти на ножах.

КАМПАНЕЛЛА

Що ти мрієш, страднику нещасний?
Що ти мрієш сонцем світовим?
Грім гримить громохкий і напасний.
Землетрус, і блискавиця, й дим.
Камера твоя в чотири мури
простору. Віконце і ланці.
І обличчя — сіре од зажури,
і зішлись початки і кінці.
Місто сонця пахне смертним тліном,
пахне кожен вірш твій небуттям.
Світ творити ницим і уклінним.
На колінах — тішитись життям!
Яма крокодиляча і велья
і поледро — тільки це й твоє.

Як безобрійна нічна пустеля —
все апокрифічне життє.
Божевільям прихистись од люті,
Од тортури — смертю прихистись.
Сплять мерці — у кригу страху вкуті,
і земна похитується вісь.

Як тихо на землі! Як тихо!
І як нестерпно — без небес!
Пантрує нас за лихом лихо,
щоб і не вмер, і не воскрес.
Ця Богом послана Голгота
веде у паділ, не до зір.
І тінь блукає потаймир,
щобвами сновигає потай.
Пощо, недоле осоружна,
оця протрація покор?
Ця дума, як стріла, натужна,
оцих волань охриплий хор?
Та мури, мов із мертвих всталі,
похмуро мовили: чекай,
ще обрадіє із печалі
твій обоюдожалий край.

Від неба тільки стягнутий гузир,
І вилягла зима у жовту миску,
довкола ані гуку, ані писку —
де той товариш, дерево чи звір?
Нема тобі нікого довкруги,
лише вітри з шпаркого зимноскоду,
о серце тверді, звільнене од льоду,
своїї дожидаєшся черги?
Спи, спи, і спи, і не колошкой дух
дрібного кернача, він знає жити,
щонайкоротші миті щастя ловити,
щоб перебути пору завірюх.
Бо тут життя — лише малим, кому
ніколи гнутися не набридає.
Вони грішать — і небо їм прощає
цю самоту, цю зиму, цю пітьму.

Господи, гніву пречистого
прошу — не май за зло.¹
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.
Думою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати вродила²
і благословила в світи,
і добре, що не зуміла
мене од біди вберегти.³

Отак і жив: любив —
як пив од джерела,
купався в щасті.
Та грім громохкий прогрімів —
і навалилися напасті.
І світ заліззям облягло.
Вселенська ніч ташує шатра.
Циганський піт укрив чоло.
Татарський дим годує ватра.
Довкола сопки і хрести.
Людські кістки біліють щедро.
Од божевілля й самоти
малесенький рятує бедрик.
І що ти скажеш, Колимо?
Що говориш ти, іване-чаю?
Квадратним кроком ідемо,
квадратне сонце в очі сяє.
Як вигорбатів суходіл.
Не сопки — зойки. Жальні зойки.
Постигли обрії безокі.
Ми в падолі живих могил.

Коли б, коли б ви мали, голуби,
хоч трохи серця — ви б його на крила
взяли до себе і перенесли

на Україну, геть за ним стужілу.
До вас він добру руку піднесе
і озоветься — щедро і заклично.
Ходіть до мене — ось вам їсти й питки:
крихти — на стежці, в черепку вода.
Ану, маленький, що на хору ніжку
ізчаства припадаєш,— дай-но я
із лапки вийму скабку, просто з губ
тебе, ще жовтодзьобе, нагодую
і дам злетіти в небо із руки.
Той Бог птахів, і провесни, і хмар,
і молоді зелені шумкої,
помолоділої по ста струмках
небесної води — відтеплів серцем,
поголубів, посивів з голубами
й розтав між них — ледь осени діждав.

Сто плах перейди, серцеокий,
сто плах, сто багать, сто голгоф,
а все оступають мороки
і все твій поріг зависокий,
бо світ розмінявся на кроки
причаєних надкатастроф.
Бо що застарі наші болі
над цей невидимий стобіль?
Всі вітри зійшлися у полі,
і владять тобою поволі,
і грають тобі на басолі
страшний козачок божевіль.
Зростає твій крик кострубатий
кущами знімілих морок,
поділено світ на квадрати,
і в душу вгризаються грати,
і гнів твій, твій біль пелехатий
подимний збирає оброк.
До хащі озвалася хаща,
біда гомонить до біди,
вітчизно, ти вже розпропаша,
куди ж ти проклала і нащо
свої ошалілі сліди?
Заклечано землю дротами,
планету дроти оплели
і долю козачу постами,

неначе козу, провели.
Сто днів душогубцями висять,
таж ось твій кондак і тропар.
Уже божеволіє місяць
між ультрамаринових хмар.
Я поглядом зизим шукаю
в безодні зорю золоту.
Кричу, її зву, накликаю,
а як не знайду — то зблукаю
і власні сліди замету.
З високої тверді явився,
в земному бездонні — ярій.
По людях, бідо, не по лісі —
дорога твоїх веремій.
Ряхтить у вогнях телевежа,
рубінові набризки лих,
за власні заходити межі
ти зможеш, мій любий, як зміг?
Коли розступаються гони —
то ти через прірву ступай.
І де ви поділись, полони,
і де він подівся, той край?

Хтось чорний-чорний бродить довкруги —
із ніг до голови мене обзирає
і, не впізнаючи, уже й не вірить —
що все це я: угнався в береги,
як грудка болю, пам'яттю розмита,
живого срібла озеро нічне.
І зводить подив око ненаситне:
адже він мертвого чекав мене!
Душа колотиться, і стогін колобродить,
на тихий шепіт перетерся крик.
Хтось чорний-чорний ніби мною водить,
я ж припроваджуватися не звик.
Мов лялечка, прозорою сльозою,
своєю тінню, власним небуттям
я відчуваю власну смерть живою,
як і загибель — самовороттям.

Оце моє видіння — всіх ночей
намарне збавлених. Засяла зірка.
Як біль скипіла — в ярий крик кричить.
І червоніє гонами терпіння
твоя дорога. Спепелілий степ
зобіч куріє. і лежать запечені,
задерши вгору ратиці, воли.
Крізь погар цей, крізь чорний чад століть,
немов видінь пекельних, я зближаюсь,
дрібненьких квітів несучи букет.
Цей стислий спів, цей сизий надим туги,
цю головешку болю, цей туман
вселенських холоднеч — в руках одвиклих —
тож як пронести і куди нести?
Де ти єси, де ти єси, Велика
моя Скорбото, Матере? Оце
ти заломила руки на півнеба
вогнем вечірнім? Це на цілий край
наволікаєш яру цю запону
страстотерпіння тиші й німоти?
Так лунко озивається мій крок,
не чуючи дороги. Ти летиш,
їдеш, пливеш, чи сниш, чи маячною
засилюєш свою жагу собою,
аби відтерпло серце ворухке?
Це ти. Це ти. Це ти. Це все довкола
ява твоя. Це, може, я на всі
стобереги просторений. Не мучся.
Поглянь угору — бачиш-но — зоря,
на біль скипіла, в ярий крик волає.
Край починається і в муці твердне,
щоб завтра заряхтіти кришталем.

Неначе стріли, випущені в безліт,
згубилися між обидвох країв,
проваджені не силою тетив,
а спогадом про образи почезлі,
летять понад землею долілиць,
ані собі, ні світові не раді,
і лячно задивляються в свічада
людських озер, колодязів, криниць.
Так душі наші: майже неживі
пустилися в осінні перелети,
коли відчули: найдорожчі мети
на нашій окошилися голові.
В дорозі довгих самопоминань
під знадою земного притягання
проносяться від ранку до смеркання.
Крило торкає холодок вагань.
Обабіч — чужаниця-чужина.
Під кожним під крилом — чужа чужина.
І даленіє дальня Україна,
ошукана, оспала, навісна.
Дивлюсь — і мало очі не пірву:
невже тобі — ні племені, ні роду.
За сині за моря лети по воду,
однаково — чи мертво, чи живу.

А Ти — відтята, стята, нежива,
відторгнута, чужа, сумна, ворожа,
пройдисвітів береш до свого ложа,
аби не гнула нас заброд божва.
І як тепер пізнати, де мій брат,
і як сестру пізнати? По риданню
тонкоголосому. Як зойкне дланню —
аж задрижить тюремних вахт квадрат.
Стоїть твій муж — опроти ста століть,
де й нам опроти ста століть стояти
і навіжену матір виглядати,
що з білих божевіль до нас біжить.

О не дивуй, о не дивуй мені —
моє життя для тебе незбагненне.
Воно й мені чуже — і не про мене
чужіти в чужаниці-чужині,
де я зацвів у потойбічні дні
і щедро попускаю закрайсвіту
свою одляглу душу, часом криту
усесвіту великого на дні.
Коли з'являється в солодкім сні
моя Вітчизна майже призабута —
о, як тоді морозять душу пута!
О вирвись, вирвись, вирвись!
Але ж — ні.

Докучило! Нема мені вітчизни,
нема мені вітчизни — ні-ні-ні.
Душа горить в смертельному вогні,
разить мене — од запаху трутизни.
Отак мені — чим далі од Вітчизни,
тим легшає, тим тяжчає мені.
Невже я сам-один на цілий світ,
вогненний скалок вікового гніву,
пізнав себе і долю цю зрадливу,
щоб проклинати чужинецький світ?
Нема мені коханої землі,
десь під грудьми пече гірка калина,
сміється божевільна Україна
у смертнім леті на чужім крилі.

Крізь шиби, тьмаві і заплакані,
два голоси, неначе лози,
стенаються, од вітру злякані,
мов віщуни про вічні сльози.
Дві голови за сніва темінню —
сестри і матері — схилились,
щось гомонять. А вікна червінню
поповечір'я — окропились.
Сестра і мати — заклопотані

таємну порають вечерю,
а сто думок моїх розсотаних
не в силі втрапити у двері.
Це все тюрма. І ніч, і брат мій спить.
Росте під стелю всечекання.
Але іще хтось є, чи то в мені сидить —
і цідить жалюзі світання.
До шиб гарячим притулюсь чолом,
ловлю ув очі їхні тіні,
сидить мій батько за сумним столом
у празниковому одінні.
Сумні долоні на столі лежать,
а він схилився у фотелі,
аж чорні мури кам'яні дрижать,
як сині тіні на постелі.
Це Ленінград. Це камера нічна,
тюремна кручена лікарня
і голова запоморочена —
йде гуд з чортячої гамарні.
Сон сну гойдається, сон сну пливе
під стелю цигарковим димом.
Благослови ж, мовчання гробове,
і довга дума нещади.

Недуга, несила ховати цей жаль
одвертого серця. Недуга. Несила.
Дівча пустотливе — це смерть нас посіла
і тицяла пальчиком — глянь у скрижаль.
І глянь. І очей своїх не попускай.
І полуменій од високого жару.
Гей, хлопча-молодче, ти був за нездару,
не вимолив пари — то й досі благай,
блаженний. Світи розвидняються нам,
розпуклі світи, наче пуп'янки ранні,
здимілі од роздумів. І на світанні
пірвався світ за очі. І — напролам.

Тільки тобою білий святиться світ,
тільки тобою повняться брості віт,
запарувала духом твоїм рілля,

тільки тобою тішиться немовля,
спів калиновий піниться над водою,—
тільки тобою, тільки тобою!
Тільки тобою серце кричить моє,
тільки тобою сили мені стає
далі брести хугою світовою,
тільки тобою, тільки тобою.

Колимські закували зозулі,
шумує потік, молода шипшина
жовтавий стромить лист. Легкі хмарки
на порцеляновому виснуть небі.
А я на цій модриновій колоді
читаю про засланця-пустуна.
Пусте, пустуне! Жити — пустувати,
награючи цимбальний свій стожаль,
губити, віднаходити, втрачати
й знова губити — наш веселий хрест.
Ми двічі не вмираємо. Ми сущі
раз — і навіки, і на все життя.
Не жebraємо ласки ні від кого.
Радій: кують колимські зозулі.

Нарешті — прощальна пора настає
і від суходолу зірветься літак,
але й з-поза хмар небезпека чигає:
то ледь відстає, то вперед забігає.
Отож начувайся, рушаємо вспак.
Таксі. Шурхотіння. Пронизистий вітер
і далеч, урубана в обрій мечем,
тих ієратичних незначених літер
нервовий скоропис, як сіверкий щем.
Пронизистий вітер. Таксі шурхотіння.
Заплакані вікна, всевікна твої.
Готуйся до злету — кінець животінню.
На тебе чатують світи-галаї.
Прощальний, як подим пожарищ, той спогад.
Колюча жорства, деренчать камінці.
Дорога в провалля. В провалля дорога.
Середина пекла, розбіглись кінці.
Таксі шурхотіння. Заплакані вікна,

і за вітражами круті віражі.
А небо в проривах — до нього не звикнеш.
Поглянеш угору — і в горлі аж згіркне,
держи своє серце під горлом, держи.
Згадаєш відльоти — всю душу ошпариш.
Суремить Ірена, мовчить В'ячеслав.¹
Той спогад, як подим пожарищ. Товариш
ім'ярек чатує — всі шпари заткав.
Заходить епоха великого посту.
Всецарствіє пекла. Свій острах зібгай.
Хтось другий, і третій, і п'ятий, і шостий...
Очима, очима засіяно край.
Тож в неба провалля, в бездоння, в бездолий
нагірний, невірний, утрачений рай,
всебідий, всегнівний, всещедрий, всекволий,
а що під крилом твоїм? — Кара-карай.
У небо, у надвищ, у стужу прелюту,
до сонця, Ікаре, ти, рабе розкриль,
стали і здобудеш останню покуту,
розпалиш, як горно, нагірний свій біль.
О царство півсерць, півнадій, півпричалів,
півзамірів царство, півзмаг і півдум.
Скрегоче в металі, регоче в металі
дорога тривоги, випроби і скруш.
Ламка і витка, всеспадна вседорога.
Дорога до Бога, ламка і витка.
Чатує тривога, долає знемога,
а пісня підноситься, віща й щемка.

З ціложиттєвого ждання
ти смерть на кілька літ відтрутив,
аби почути пахощ рути
і в неї впасти навмання —
з усіх розлук — на обокрай
Вітчизни — і яви, і мрії.
Я не скорився вам, злодії,
вітаю, рідна, прощай,
кохана. Забарні слова,
що з тіла мертвого летіли
і споминами душу гріли,
що, наче дошка гробова,
позаклякала на всевік.
З ціложиттєвого полону

паду в твоє, Вітчизно, лоно —
твій пасічник і войовник.
О дні мої — роями бджіл
гуділи смертно і медяно
і гріли серце полум'яне
по цвинтарях живих могил.
Я єсьм, Вітчизно, як і ти,¹ —
єси на всевіки і віки.
Бо з мого крику рвуться ріки
цнотливої, як куля, мсти.

О Боже мій, така мені печаль,
і самота моя — така безмежна,
нема — вітчизни. Око обережно
обмацує дорогу — між проваль:
ото — мій шлях повернення. Чи — не.
Ото мій шлях. Світ за очі. Єдине.
Пробач мені, кохана Прикраїне,
і, матере, не проклени мене.
Я геть подався. Шалом. Навмання
я геть подався, стомлений од люті.
Рожеві сопки, кригою окуті,
а понад ними — чорне вороння.
І сліпне вечір. Контур гір — немов
з картону вирізаний для декору,
і вся тобі дорога — вниз чи вгору.
Пішов туди. Пішов туди. Пішов.

Коли найперші сполохи світання
хрестять на небі голубі мечі —
лежи й мовчи. Твоє недосягання
простиме буде. Перші орачі
порушать ниву, досі напівсонну,
тополю збудить трактор край села.
Мовчи, мовчи. Не утекти з полону,
бо оборала серце, облягла
рілля жорстока. Сонце підіб'ється,
і чорні заворушаться жуки...
Сміється світ. Недобре так сміється,
і гупають у грудях молотки.

Лежи й мовчи. А буде попри спаді
цей пишний день, і кров'ю підбіжить
строкатий вечір. Стане на заваді
це невситиме пожадання жить.
Тоді згадай: десь за стома морями,
десь на крайсвіті мати є твоя
і ламле руки, ставши коло брами.
А позад неї — вічна течія.

Ніч блукає, наче кінь стриножений,
по байраках, виярках, степах.
Відпусти мене, ясновельможний:
бачу Україну в тьманих снах.
Світить сонце Колими з-за взгір'я.
Добрий ранок? — На добраніч, мій
дивен краю. Золотаве пір'я
од жар-птиці тулиться до вій.
Спить кохана. Мати спить. І навзнак,
по вечірній зморі впавши, син
міцно спить. О далеч непролазна,
о розлуко, ствердла на бурштин.

Там, за безкраєм, там, за горою,—
ти на синім морозі гориш.
Як я тужу за тобою!
Вся ти — німіч.
Уся ти — притуга.
Вся журба і оскарження ти.
Вся — в чаду самоти —
аж здубіла зав'юга.
Сипле, сипле на голову сніг,
сиві блиски чи крові, чи крику.
Безголов'я стоїть без'язике —
світ тебе переміг.
— Слава, Боже,
за пургу заметільну,
скоро холод руки мої скує.
Я відчула
волю Твою всесильну.
Я вступаю, Боже,
в царство Твоє.

Те, що було за смертю, я пізнав.
Всю силу таємничого діяння,
весь морок неб і твань землі движку.
І тяжко жити, цим знанням підперши
свою оселю, витрухлу на пустку.
Склепіння склепу, тліну тліну тлін
опав тебе, подужав і змертвив.
І вже тобі повік не відволодати
довірливого серця. Все в подобах.
Світ, у котрому виросла душа,
зінакшав. Це твоя, Єресіярхе,
найтяжча плата і страшне знання.
Ось — твій убивця: руку подає,
всміхається, щасливих зичить років,
ховаючи зненависть, як ножа...

Як лев, що причаївся в хащах присмерку,
заки й зблудив, отак від мене обрій
відбіг, залігши в чорних шпарах спогаду —
минувшини чи то будучини.
Сичить піщаним нашептом годинник,
розвалюються храми, щойно зведені,
і голос болю вільно розтікається
по риті часу, що стікає вспак.
Стоять світи зголілі довкруги
безобрійні — куди не скинеш оком —
черга видінь, немов дереворити,
на білому екрані миготять.
Як лев, що причаївся в хащах обрію,
заки й зблудив, отак і я, зморившись
од тяготи доріг, розтав, як порох,
по розстанях і зазубнях чекань.
Як лев, що причаївся в хащах обрію,
заки й зблудив, отак і я валандаюся,
від тебе відмежований навіки,
і всепогадую — немов живу.
За частоколом чорних загород
багріє сонця пишне покотьоло,
а далі — ніби цятка мого болю,
роз'ятрена вітрами начувань —
ти світишся. Як крихта світла в вістрі

пекучого двожалого ножа,
і мерехтиш вогнем моїх темнот,
подвійно обережена чеканням,
і кожне коло в'ється вколо стану:
одне об одне вдаряється — й лящать.
Як лев, що причаївся в хащах обрію,
заки й зблудив, отак і я від тебе
далію, наближаючись.

Розлуко,
ти порізняєш нас, чи єдиниш?

Сховатися од долі — не судилось.
Ударив грім — і зразу шкереберть
пішло життя. І ось ти — все, що снилось
як смертеіснування й життєсмерть.
Тож іспитуй, як золото, на пробу
коханих, рідних, друзів і дітей:
а чи підуть крізь сто твоїх смертей
тобі услід? А чи твою подобу
збагнуть — бодай в передкінці життя?
Чи серцем не жахнуть од ознобу
на цих всебідах? О, коли б знаття...
Та відчайдушно пролягла дорога
несамовитих. Світ весь — на вітрах.
Ти подолала, доле, слава Богу.
На хижім вітрі чезне й ниций страх.

Як добре те, що смерти не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що перед вами, судді, не клонюся¹
в передчутті недовідомих верст.
Що жив, любив і не набрався скверни,
ненависти, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,²
і в смерті обернуся у життя³
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюся
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і з рідною землею поріднюсь.⁴

УЧАСНИКАМ МАДРІДСЬКОЇ НАРАДИ
ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ГЕЛЬСІНСЬКИХ УГОД,
ГОЛОВАМ ДЕРЖАВ — УЧАСНИЦЬ ГЕЛЬСІНСЬКОГО АКТУ

1980 рік позначився в нашій країні багатьма несправедливими вироками і переслідуваннями правозахисників. Але навіть на цьому трагічному фоні вирок українському поетові В. Стусові вирізняється своєю нелюдяністю. Стус засуджений на 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання нібито за антирадянську агітацію і пропаганду з метою підриву і послаблення радянського суспільного і державного ладу. Він засуджений на максимум, передбачений другою частиною відповідної статті, з огляду на те, що був уже раніше засуджений за тим самим обвинуваченням (перша частина застосовується при першій судимості — термін «усього» до семи років). Юридична машина запрацювала згідно із своїми нелюдяними законами і приречла людину ще на 15 років страждань. Я вже не раз писав про неправомірність і жорстокість повторних вироків інакодумцям — Тихому, Петкусові, Гаяускасові, Лук'яненкові й іншим. Доля Стуса — тієї ж категорії. Вперше Стус був арештований в пам'ятний на Україні 1972 рік, і фактично головною його провиною була тоді відмова свідчити проти іншого, хто згодом відмовився від своєї позиції і вийшов на волю, а Стус одержав повною мірою — мордовські і пермські табори, карцери, тяжке заслання в Магаданській області. Вийшовши на волю в кінці 1979 року, Стус незабаром знову був арештований, а тепер засуджений за згоду вступити в Гельсінську групу.

Так життя людини ламається до краю, як відплата за елементарну порядність і неконформізм, за вірність своїм переконанням, своєму «я». Вирок Стусові — сором радянській репресивній системі. Стус — поет. Невже країна, в якій уже загинули або зазнали репресій і переслідувань численні її поети, потребує нової жертви, нового сорому?

Я закликаю колег Василя Стуса — поетів і письменників у всьому світі, моїх колег-вчених, Міжнародну Амністію, всіх, кому дорога людська гідність і справедливість, виступити на захист Стуса. Окремо я звертаюсь до учасників Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод, до голів держав — учасниць Гельсінського Акту. Вирок Стусові повинен бути скасований, як і вирок усім учасникам ненасильницького правозахисного руху.

АНДРІЙ САХАРОВ

12 жовтня 1980 року
Горький

Під тягарем хреста

Чого ти ждеш? Скажи — чого ти ждеш?
Кого ти виглядаєш з-перед світу?
Кого ти сподіваєшся зустріти,
а най і стрінеш — віри не доймеш?
Тамтого світу закуток глухий,
а в ньому жінка, здумана зигзиця,
шепоче спрагло: Боже, най святиться,
о, най святиться край проклятий мій!
Ще видиться — чужий далекий край
і серед степу, де горить калина,—
могила. Там ридає Україна
над головою сина: прощавай.
І плачуть там, видушуючи з себе
сльозу навмисно, двоє ворогів,¹
радіючи, що син той не любив
ні України, ні землі, ні неба,
і все хилиться висока тінь
чужого болю. Пустинь України
безмежнішає в цьому голосінні,
аж перемерзла луниться глибінь
опівнічна. Кого ж ти, демон зла,
кленеш, кленеш, кленеш і проклинаєш?
Кого з самого себе викликаєш?
Свою долю? Грудочку тепла
під попелом століть? Кого ж ти ждеш?
Невже сподієшся колись дожити,²
щоб мовити чеканно: все. Ми квити.
Ти забираєш, буцімто даєш.

Вмирає пізно чоловік,
а родиться дочасно,
тому й на світі жити звик
як раб і рабовласник.
Він като-жертва, жертво-кат,

страждає і богує,
іде вперед, немов назад,
як душу гнів руйнує.
О світе, світе, світе мій,
їй-бо, ніяк не звикну:
невже твій син — то тільки злий,
а добрий — то каліка?
А все немудре. Доживу
віка, докалічію.
Допоки жили не зірву
чи не зламаю шиї.

Геть спогади з-перед очей,
із лиць — жалі, із вуст¹ —
колючі присмерки ночей
у цей сорокопуст².
Як став — то вплав,
як брід — то вслід,
як мур — то хоч нурця
пройдімо лабіринтом бід³
до свого реченця,
де щонайвища з нагород
і найчесніша — мста
за наш прихід і наш ісход
під тягарем хреста.

Коли тебе здолає тлум смертей,¹
і втома літ тобі обляже груди,
і понесуть ті звомплені маруди
світ за очі і геть з-перед очей;
коли спромога самоуникань
при узголів'ї спалахом прозріння
відкриється тобі як благостиня
прощень, опрощень, прощ і прощавань,
коли протліла згага живоднів
ураз попустить серце, ніби напад
нагальної недуги в смертний захід,
у феєречні полиски жалів;
невже тоді помислиш: безпуть є

в пекельній жовчі нескінченних тріпань —
апокрифом здобиться житіє,
як відшаліє безголосий кипень,
чи впустиш, Боже, в царствіє твоє?

Колючий посмерк повз, немов їжак,
і пахла над дротами синя глиця,
і місяць, самовбивця і відьмак,
навів сніння: вечір цей святиться —
в твоїх пучках, зажурених долонях,
що там лежать, при чорному столі,
а понад нами обережний сонях
жаріє в ніч і прискають жалі
з твоїх очей, великих і настрашених,
мов лісові озера в досвіт-дня.
В щоках округлих, тугою пригашених,
ловлю я тьмяну ямку навмання.
Це ти, це ти, це справді ти, кохана?
Я ще не загубився, не зблудив?
Сон сну шепоче, врочить напівп'яно,
ворожить і триножить гроно див,
котрі перевисають давні роки
мені до губ, у мій колючий сон.
Мовчу. Вслухаюсь. Сновигають кроки.
І чорна звістка. Розпач. І прокльон.
І нарікання. Помолись за мене,
моя любове. Ось мої уста.
Бо я не можу. Хорий. І шалено
клекоче серце. Ти молись. Свята.
Коли колючий посмерк наповзає
в вузьке і тоскне, мов сосна, вікно,
знай, що на молитви твої чекає
той, кому думи вичути дано.

Прости мені, пробач мені, хмарино
щоденних журб моїх, моїх сухих, моїх
ридань колючих. Люба, втри-но
моє чоло ріжечком хустки. Гріх
мені віддати цю твою зажуру
чужим очам. І не страшися. Вдвох

ми ще пробудем вище цього муру,
на рівні снів, де зорі, мов горох,
струмітимуть по лицах лебедині;
що розкрилила пружних два крила
і в беручке багаття України
мене, за руку взявши, повела.

Утрачені останні сподівання.¹
Нарешті вільний, вільний, вільний ти!
Так приспішись, йдучи в самовигнання,
Безжально спалюй дорогі листи.²
І вірші спалюй. Душу спалюй, спалюй,
Свій невимовний чорний біль пали.
А, спопелілий, безвісти одчальною,
Бездомності озувши постолі.³
Що буде завтра? Дасть Бог день і хліба.
А що, коли не буде того дня?
Тоді вже гибій, отоді вже гибій,
Простуючи до смерті навмання.

Будні тут тобі про свято,
а про свято — будні правлять.
Хай оцю діряву хату
пильні погляди буравлять,
хоч твоє зчаліле серце
тут обмацують руками —
не зважай на те, не сердься:
те одвічне, що над нами,
стріли повиймає з рани
і губами обцілує,
адже хвиля пожадана,
убиваючи, рятує.

Ще кілька літ — і увірветься в'язь,
Колючий дріт увійде в сні діточі,
І всі назнаменовання пророчі
Захочуть окошитися на нас.

Червона барка в чорноводді доль
Загубиться. І фенікс довгоногий
Тебе перевезе в ясні чертоги
Від самоволь, покори і недолю.¹
А все тоте, що виснив у житті,
Як рить, проб'ється на плиті могильній,
Бо ж ти єси тепер довіку вільний,
Розіп'ятий на чорному хресті.²

Плач, небо, плач і плач! Промий невтримне море
тонкоголосих вод — і серце одволож.
Здається — от-от-от, здається, тільки вчора
раптово закопав тебе смертельний дрож.
Плач, небо, плач і плач! Минуле — не вернути,
сьогодні — згибіло, майбутнього — нема.
Щось на душі лежить, чого повік не збути,
ні з серця вирвати. Тюрма, тюрма, тюрма!¹
Плач, небо, плач і плач! Пролляйся небокраєм,
і, зорі, опадить з покраєних небес!²
Чи в світі є сурма, що по мені заграє
останньої уже, щоб більше не воскрес?
Струмуй, водо, струмуй і рви мене з утоми,
бо навалилися неволі всевікі!
І землю вперези, високий, горній гrome,
а все ж твої, бідо, огроми затяжкі.
Плач, небо, плач і плач! Ти, смолокрила хмаро,
благослови мене, ти, блискавко,— звістуй!
Нехай святиться світ. Йому-бо — ніч до пари.
То ж ти, водо, струмуй, а ти, бідо,— лютуй.

Сосна із ночі впливля, мов щогла,¹
грудей торкнулась, як вода — весла
і уст — слова. І спогади знесла,²
мов сонну хвилю. І подушка змокла.
Сосна із ночі впливля, мов щогла,
і просвітилась болем далина.
Кругом — вона, геть доокруж — вона,³
та тільки терням поросла дорога.
Сосна росте із ночі. Роєм птиць
благословенна свінула Софія,

і галактичний Київ бронзові⁴
у мерехтінні найдорожчих лиць.
Сосна пливе із ночі і росте,
як полохке вітрило всечекання.
А ти уже — по той бік, ти — за гранню,
де видиво гойдається хистке.⁵
Там — Україна. За межею. Там.
Лівіше серця. З горя молодого
сосна спливає ніччю, ніби щогла,⁶
а Бог шепоче спрагло: Аз воздам!

Ми нібито обернені свічаддя —
єдиновласну душу світливо
(призбируємо надовкільні бризки,
аби вразити серце). Але смерк
росте, і тьмяне дзеркало світліє,
мов дрібка сонця, встромлена у ніч.
Такий вельможний спокій! Ні шпарини
назовні вже не видно. Глухота
розмежувань, розведення і втрати.
І сполучає нас лише біда
з біль-білим світом.

Весь обшир мій — чотири на чотири.¹
Куди не глянь — то мур, куток і ріг.
Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,
це плетиво заламаних доріг.
І далі смерті — рідна батьківщина!²
Колодязь, тин і два вікна сумні,
що тліють у вечірньому вогні.
І в кожній шибі — ніби дві жарини,
журливі очі вставлено. Це ти,
о пресвята моя зигзице-мати!
До тебе вже шляхів не напитати
і в ніч твою безсонну не зайти.
Та жди мене. Чекай мене. Чекай,
нехай і марне, але жди, блаженна,
і Господові помолись за мене,
а вмру — то й з того світу виглядай.

Наснилося, з розлуки наверзлося,
з морозу склякло, з туги — аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Мов равлики, спинаються намети,
а мушля в безсоромності цноти
ніяк не знайде барви для прикмети
твоїх надсад, твоєї німоти.
І шклиться неба висліпла полуда —
тверда труна живих, як живчик, барв.
Бреде зоря — сновида і приблуда —
одержаний задурно щедрий дар.
А човен побивається об здвиги
повсталих хвиль, твердих, немов стовпці.
...Підтале чорноводдя зелен-криги
займається світанком на щоці.

Заходить старість крадькома —
дверима злигоднів докучних.
І гріх промовити, незручно
сказати, що її нема,
і тяжко мовити: люблю.
І не по правді, що стужився.
Себе на думці вже ловлю,
що і не жив, а вже нажився.
Докучило. І вже чортма
колись нагріти змерзлі груди.
Як не було — то вже й не буде.
Заходить старість крадькома.

У порожній кімнаті
біла, ніби стіна,
притомившись чекати,
спить самотня жона.
Геть зробилась недужа:
котру ніч, котрий день —
ані чутки про мужа,
ані-анітелень.
Лячні довжаться тіні,
дзвонять німби ікон,
і росте голосіння

з-за соснових ослон:
мій соколе обтятий,
в ту гостину, де ти,
ні пройти, ні спитати,
ні дороги знайти.
За тобою, коханий,
очі видивила,
ніби кінь на аркані,
світ стає дубала.

Цей біль — як алкоголь агоній,
як вимерзлий до хрусту жаль.
Передруковуйте прокльони
і переписуйте печаль.
Давно забуто, що є — жити,
і що є світ, і що є ти.
У власне тіло увійти¹
дано лише несамовитим.
То ти ще довго сатаній,²
ще довго сатаній, допоки
помреш, відчувши власні кроки
на сивій голові своїй.³

Вона і я поділені навпіл
містами, кілометрами, віками.
Озвалось паровозними гудками
твоє минуле — із кількох могил,
і народився день тобі. Поранок
цідився крізь шпарини домовин.
Десь там береза, і паркан, і ганок,
неназвана жона і мертвий син,
скоцюрблений од болю молодого
ще передсвіта. І сльозу сльоза
повільно побивала. Слава Богу,
що ані слова жоден не сказав,
лише зчорніле серце пік очима,
надсило спогади за душу тряс,
допоки сам обличчям не загас,
як крейда, стертий тінями чужими.

Задзюркотіла вічна мерзлота,
прийшла весна — западиста, химерна.
Та ні душа, ні воля вже не верне:
не та-бо воля і душа не та.
Ото весна — відлигою, багном,
як ковзанка на витертій grindжолі.
Ні, тут не розмерзається ніколи,
мороз колимський коле колуном.
Вже завтра позатягує струмки,
твоя душа одлегла не відтерпне.
Сип повну квартиру, чорний виночерпе,
допоки не розсохлись маслаки.

Обколоте, в намерзі стогне вікно,
і свічка у шклянці, у пляшці — вино,
у горлі — застуда, у серці — п'ятьма,
бо виє зав'югою грім-Колима.
Провалля і кручі. Горби і горби.
Сказись од чекання, молінь, ворожби
чи то заклинання, чи то знавіснень.
Оббризкала стіни чи кров, а чи тинь.
Занадто далеко, занадто ген-ген,
де в леготі-вітрі кучериться клен,
де сонях кружляє, калина цвіте.
Спасибі й на тому, що десь ви єсте,
де ревом німим задихнувся Дніпро,
де в Нестора апокрифічне перо,
бо в горлі — застуда, у грудях — п'ятьма
і світ обступає стокрик — Колима.

Раніше ніж прийти — ти вже відходиш,
а завеликим оком іще зизиш
на ліс колючих рук.
Тим оком зводиш
мене зі світу. О, спинися, стиш
мій біль,— розлуко-зустріче,— розлуки.
Скажи, що завтра завітаєш знов.
Серед снігів — старечі скляклі руки,
і пролилася горлом чорна кров.

І стіл, і череп, і свіча, що тіні колихає,
І те дрібненьке потерча, що ручками махає.¹
Невже і досі не дано вартнішого зазнати
За цього, що спішить вікно, як світ, заколисати!
Сховайся в череп, потерча, очниць великі вікна
Потвердять: сіється свіча розважно — ані бликне²,
Тамте видіння у мені світає, і світання
Просториться в самотині, як світу заступання.

Дивлюсь на тебе — і не пізнаю:
це ти, скажи, це ти, мій любий сину?
Ти, перед ким я чую безпробинну
свою провину — ту, котру таю
і від самого себе? Жодних слів
для тебе підшукати я не можу
і в маячні кажу: це волю Божу
я був на себе, наче хрест, приймив.
Минуле — наче зірка в сто голок,
котра пече мене в безсонні ночі,
коли на серці стільки поторочі
і смочке душу невситимий смок
(ще в Прохорівці, де струмили сні,
неначе ріки, перші прочування
ятрили душу. Поспіхи і дляння
загубленої здавна вітчини).
Натертий сіллю, наш Чумацький шлях
горить тернами золотих сузір'їв,
і я на спроневірі все ще вірив:
не подолає стрепіхатий страх
правікових натуг. Тороси літ,
громаджені сторчма, подвигнуть разом
тяжкий наш тор. Урветься в'язь образам,
лиш обросить нам чола кров і піт.
Тож до Голгофи губиться узвіз.
Збагни себе у чаді різноволля
і обери, допоки наша доля,
правдивий паділ без'язиких сліз.
Я в серці серця. В серці серця я,
і видно як — на всі чотири боки.
Прорвалися глухонімі потоки,
аж косма гриви сторчить течія.

В цій темені — осліпнути якраз,
оглухнути в такому верещанні.
Бо твориться земля — на смертній грані,
а з'явиться заледве — й гасне враз.
Складний мій шлях. Тобі ж долати вись.
Я зникну, але ти ставай до кола.
Прости мені, що пусто все і голо,
пробач мені, що ми не спромоглись.
На смертній грані твориться наш світ.
Там, де воління всі зійшлися в герці.
Я в серці серця. В серці серця. В серці,
пополотнілий, шлю тобі привіт.

Оце збавляння довгих літ життя
на відстані од вітчизни і себе,
це кождочасне поривання в смерть,
щоб з неї виринати в знавіснілий,
хрипкий чи геть знеголоснілий крик.
Це сновигання поміж власних тіней,
з яких лише одна була жива
із правіків, а нині — невпізнання
(ти з нею розминувся навмання).
Ця рвань віків, посовгнутих, як ріки
од гирла до джерел, ця колотнеча
надій і споневіри, криволет
лякливих ауспіцій, що в безгуччі
шершавими крильми прошерхотять
і всядуться на голові — нам стане
за час нових народжень. Марні спроби —
померлих одволодати. Торкнись
гулким перстом до гробового муру,
послухай тьмяну вільглу німоту
всіх накопичених погиб тутешніх
і витримай, як збайдужілий мрець.
Крізь мене жовті стебла проростуть,
запахне тліном памолодь. Здолай
увесь свій вік стояти на порозі
перед дверей, тобі відкритих навсяж,
а за поріг ноги не занесеш.

Ще трохи краще край Господніх брам
людська душа себе відчути може.
Я спекався тебе, моя тривоже.
Немає світу. Я існую сам.
Довкола вистигла земна товща.
Я магма магми, голос болю болю.
Що ж ти надбав, свою шукавши долю,
о волоконце з вічного корча?
Що ти надбав? Увесь у ґрунт угруз,
з семи небес упав сторч головою.
А справді, є десь небо над тобою —
за кучугурами камінних друз?
А світло — ще народиться колись
у серці пільми, в тускних грудях ночі?
Засвітяться сонця, як вовчі очі
у судну днину. Але — стережись.

Деперсоналізація душі:
один як перст стою себе супроти
(супроти себе сам стою супроти).
Ніч ночі. Темінь темені. Лиш зойк
підноситься над зорі. Перший крок,
а чи останній? Ближче до скорботи
чи далі од надії? Не спіши.
Постій. І упокорся. І дивись
душею, вкрай звалашеною, далі —
за всевельможність лютої печалі,
котра прошила груди геть наскрізь,
неначе куля. Сон. І ночі ніч.
І темінь тьми. І голосіння тиші,
і смерть тобі солодша і миліша
за всі надії. Тож її і клич.

ТРЕНИ М. Г. ЧЕРНИШЕВСЬКОГО ¹

I

Народе мій, коли тобі проститься
крик передсмертний і тяжка сльоза
розстріляних, замучених, забитих
по соловках, сибірах, магаданах?
Державо напівсонця-напівтьми,

ти крутишся у гадину, відколи
тобою неспокутний трусить гріх
і докори сумління дух потворять.
Казися над проваллям, балансуй,
усі стежки до себе захарашуй,
а добре знаєш — грішник усесвітній
світ за очі од себе не втече.
Це божевілля пориву, ця рвань
всеперелетів — з пекла і до раю,
це надвисання в смерть, оця жага
розтлінного весь білий світ розлити
і все товкти, товкти зболілу жертву,
щоб вирвати прощення за свої
жахливі окрутенства,— то занадто
позначено по душах і хребтах.
Тота сльоза тебе іспопелить,
і лютий зойк заврунеться стожало
ланами й луками. І ти збагнеш
обнавіснілу всенищівність роду.
Володарю своєї смерти, доля —
всепам'ятна, всечула, всевидюча — ¹
нічого не забуде, не простить ².

II

Виснажуються надра: по світах,
по диких нетрях, криївках і кублах
розсовано твій рідний суходіл.
Німі, нерозпізнанні вже уста,
серця студені, тьмою взяті очі
і шкарубкі долоні, де вже доль
не розпізнаєш лінії. То рештки
душі твоєї, що напівжива.
О болю, болю, болю, болю мій!
Куди мені податися, щоб тільки
не трудити роз'ятреної рани,
не дерти серця криком навісним? ¹
Стою, мов щовб, на вічній мерзлоті,
де в сотню мишачих слідів угнались
розпадки тьмаві — і скупі сльози,
що на морозі мерзне, ледь тамую:
це ж ти, мій краю, в цятках крові — ти!
Займанщино пекельна! Де не скинь
страпатим оком — то охлялі надра,
то рідний край пантрує звідусюди.
«Це ж я (на голос Йорика) — це ж я».

III

Чотири вітри полощуть душу,
у синій вазі стеблича яра,
у вирві шалу, в світ-завір'юсі
чорніє безум хитай-води.
Біля колчану хвостаті мітли,
під борлаками, як запах бозу,
убрався обрій вороноконій
у смерк, у репет, у крик, у кров.
Новгородці, новгородці!
Загородила пуга дорогу,
у синій вазі стеблина яра.
Як білий бісер — холодний піт.
О білий світе сторчоголовий —
опріч опрічник — куди подітись?
Кошлатий обрій вороноконій
йде берегами ридай-ріки.

IV

Боже, не літості — лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.
Дай нам серця неприкаяні,
дай стрепіхатий стогнів,
дум смолоскипи розмаяні
між чужинецьких вогнів.
Пориве, пориве, пориве,
ревом порвемося в лет.
Бач — розсвітається зариво,
хай і на смерть, а вперед.
Благословенна хай буде та
куля туга, що разить
плоть, щоб її не марудити
в перечеканні століть.
Боже, розплати шаленої,
Боже, шаленої мсти,
лютості всенаученної
нам на всечас відпусти.

V

Зрадлива, зраджена, Вітчизна в серці дзвонить
і там росте, нам пригнітивши дух.
Ви, нею марячи, зазнайте скрух і скрух,

і най вас Бог, і най вас Бог боронить.
Розкошлані на всіх вітрах вагань,
як смолоскипи молодого болю,
в неволі здобули для себе волю,
ногою заступивши смертну грань.
Щедрує вам безсмертя щедрий вечір
в новій Вітчизні — по громадді спроб.
Отож, не ремствуйте, що вам на лоб
поклав Господь свій світлий перст нищівний.

Ну й сон. Нападати не хоче,
а никає, ніби мана.
У тата заплакані очі,
а мама бліда і сумна.
І, звівши свій погляд на маму,
татусь мій благає: рятуй!
О, дай захистити руками
синочка тяжку самоту!
Не треба, мої голуб'ята,
біда мені ваша болить.
Як сина почнуть виряджати,
це віку не дасть вам дожить.
Принишклі тремтять коридори,
заходить в душі на грозу.
Простіть же мені своє горе!
Сльоза побиває сльозу.

Ще й до жнив не дожив,
ані жита не жав.
Не згубив, не лишив і не жив.
І не жаль.
Тьмавих протобажань заповідна межа,
бо напасті зі щастям давно на ножах.
Безборонно любити наказано край.
А зазнав би ти, світе великий, добра.
В смерть задивлені очі,
затерпла душа.
І навчав, і врочить:
тобі кунтуша вже довіку не мати.

А чорний бушлат —
він як батько і мати,
як дружина і брат.

Блажен, хто витрачає уміє,
коли заходить час утрат,
щоб залишалася надія
і виростала во стократ.
Що білий світ — він завжди білий
і завжди добрий білий світ,
хоч ти у ньому син несмілий,
кого пройняв циганський піт.
Та все ж життя твоє у леті,
і в ньому порятунок твій.
Вся суть твоя лише в поеті,
а решта тільки перегній,
що живить корінь. Золотіє
над осінь яблуневий сад.
Блажен, хто витрачає уміє,
коли заходить час утрат.

Стань і вдивляйся: скільки тих облич
довкола виду твого, ніби німби,
так сумовито виграють на дримбі,
хоч Господа на допомогу клич.

Крайсвіту проруб. Тиша довсібіч.
Усесвіт твій німує і німіє,
і сонце, в душу світячи, не гріє:
в змертвілих лицах — відумерла ніч.

А з безгоміння, з тлуму світового
напружена просториться рука,
і пісня витикається тонка,

як дивен знак, непевна осторога.
І фіолетом закипить дорога,
і в серці зірка заболить жалка.

Вельможний сон мене здолав,
і тут нараз почув я —
Господній голос пролунав:
мій сину, алілуя!
Терпи страсну стезю конань,
спізнай смертельні чари
дороги добр і почезань,
свавілля і покари.
Хоч тяжко душу берегти
під небом цим полуднім,
а треба йти, а треба йти
щосвятом і щобуднем.

Цей спертий запах смерти, наче спирт,
геть виповнив кімнату синім чадом
душі, своїм притьмареним свічадом,
і обсідає душу, мов упир.
На чорному папері білі літери
просилані, мов янголи ясні,
котрі шепочуть: не марудься в сні,
з похмурого чола зажуру витри,
бо ти єси за нею, потойбіч
людського остраху і сподівання.
До узголів'я клониться світання
у кілька поминальних жовтих свіч.

Навкруг обрізано жалі,
обтято голосіння
і нашепти. Десь при столі
батьків моїх тужіння
згорьоване. Мене ж мій мур
відгородив од нього.
Не чути їхніх слів-зажур,
не чути, слава Богу.
Ще наші біди замалі,
ще наберись терпіння,
довкруг — обрізано жалі,
обтято голосіння.

Біда так тяжко пише мною.
Так тяжко мною пише біль.
В безодні — ти. А погорою —
веселий бенкет божевіль.
Опроти всесвіту, опроти
небес, і місяця, й зірок.
Лежиш ти, сповнений скорботи,
і стежиш долі дивен крок.
Та, потайна, вона тобою,
мов житній колос, проросла,
і розминувся ти з собою,
і з світом брат, і брат з собою,
і з себе — друзям ність числа.

Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни!
Ти повернувся, але край не верне —
йому за трумну пільма кам'яна.
Як тяжко нагодитись і піти,¹
тамуючи скупі сльози образи,
радійте, лицеміри й богомази,
що рідний край — то царство німоти.²
Та сам я єсьм! І є грудний мій біль,³
і є сльоза, що наскрізь пропікає
камінний мур, де квітка процвітає
в три скрики барв, три скрики божевіль!
Обрушилась душа твоя отут,
твоїх грудей не стало половини,
бо чезне чар твоєї Батьківщини,
а хоре серце чорний смокче спрут.

Твоє життя минуло й знебуло.
І гусне крик. Довліє злоба днів.
І спроневіра спалює чоло,
і дивен див біжить поверхи древа,
і ніч біжить — поверхи давніх днів,
і тінь лягла на заволоку часу.
Поезіє, красо моя, окрасо,
я перед тебе чи до тебе жив?

І пензель голосу сягає сфер
і пише голубим на порцеляні
небес понурих. Спроба відживити
весь безмір мертвих зойків і очей
крилом метелика. Лиши світам
безсиле спромагання надлетіти
до вічності, щоб свій спинити плин.
Коли диточа пучка молитовна
затвердне зіркою. Здревілий дух
постане ув огромі порожнечі.
І скрем'яніє на зорю сльоза.
Бринить крило метелика прозоре
забутим співом.

Жди себе.

Колись.

За мною Київ тягнеться у снах.
Зелена глиця і темнава червінь
достиглих черешень. Не зрадьте, нерви:
попереду — твій край, твій крах, твій прах.
Прослалася дорога — вся в снігах,
і простори — горбаті і безкраї —
подвигнуть розпач. О коханий краю,
ти наче посаг мій — у головах.
І сива мати височіє в снах.
Рука її, кістлява, наче гілка
у намерзі. Лунає десь гагілка
і в сонці стежка. Й тупіт у степах.

Ми вже твої коханці, смерте:
Життя нам світить крізь туман.
Але возрадуйся тепер ти
(І на підповні, й на три чверті),¹
Як місячний засіявсь лан:
Блукає музика багряна
На гострожалім чолопку.
Сидить зозуля, горем п'яна,
І просторікує: ку-ку!

Ми соки випили з берези,
Ми з річки випили води,
А явори довготелесі
В долині хрумали льоди.
І свидина вже бралась жаром,
Грушанка прогортала сніг,²
Земля парує понад яром,
Відчувши заплід, наче гріх.
О, як то гарно на узліссі³
Згубити стежку лугову,
Упавши навznak на траву,
Мов немовлятко у колисці.

Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни,
пірну я у тебе, ти — в мене пірни,
бо вирвався стогін, кудлатий, як дим,
не хочу пробути ні добрим, ні злим.
Жорстока розплата — минуле життя,
і кров постигає. Звір'яче виття
уже закущпелило погляд німий,
од цих несусвітних страшних веремій,
не хочу й на очі — ні ночі, ні дня,
простую наосліп — іду навмання,
та кожного кривда мене обпіка
і падає в серце солоно-гірка
сльоза спроневіри: людино, єси
твоєї біди це страшні голоси,
бажання добра із передсвіту тьми,
не злодій конає — конаємо ми.
У грудях ропавий бубнявіє щем
за цих баляндрасників, дурнів, нікчем,
і гостре бажання зринає як рик:
ще вистане мужности вибути вік,
ще виживу, вистою, викричу я —
допоки поглине мене течія.
Хай світ збожеволів, та розум ясний
і зісподу входить у витлінні сні.
Ще треба терпіти і марне — клясти.
Лиш ти мене, Господи-Боже, прости!

Смерть — то повище зір, життя — понижче пекла.
Свій простір пристрасті шаленством розгородь.
Вертай — з тамтих світів, журбо моя утекла,
а серце — колобродь, а серце — колобродь.

Ці прогри відчаю горять, немов офіри,
коралями страждань мій обкипає світ.
А твій суремний дух, що довірявся лірі,
у галактичнім сні довершує політ.

Наді мною синє віко неба,
сіро-чорна, як земля, труна
обшиває душу. Так і треба,
вже остання лопнула струна,
вкрай напнута сподіванням. Досить,
бо немає стерпу. Твій кінець
умовляє, навчає, просить:
згинь, коли спромога. Хай їм грець,
тим літам, що будуть непрожиті,
тож бери тепер зі смертю шлюб,
бо не зійде на каменю жито
і сухий не розів'ється дуб.

Ця чорнота попереду — давно
відстрашливі свої згубила чари,
відьомську силу втратила. Тепер
я годен мовити, що поборяю смерть.
Великий світ мені постав знова.
Ти в нього йдеш, як у пекельну штольню,
де жевріє вогонь камінних надр.
Дивись-но: вигоряє світ шарами.
Ця чорнота попереду — в зірках.
О стільки їх, забутих сонць, довкола
старого саява, стільки надовкруг,
що треба мати хист, щоб не згоріти.
В країні мертвих є той суходіл,
з якого б'є жива вода. По неї
летить із України вороння,

але не повертається додому.
Ця чорнота попереду — мій шлях
від смерти до життя. Нестримна сила
провадить мною. Збоку стань. І не
натужся. Свідком будь. Питливим
свідком. Усе вбери у себе, все замкни,
обперезавши обручем залізним
свій безберегий розпач. Чорнота —
не збракне нам на всю грудну клітину.

І що кигиче в мертвій цій пустелі?
Киги-киги — мов чайка з-над Дніпра.
О семигори горя, цвинтар велій,
і я тут згину, як прийде пора?
Киги-киги — за ким ти тужиш, пташко?
Киги-киги — й тобі своя біда?
Потерпимо іще — бодай і тяжко,
тут наша кров — солоні і руда.¹
Сюди ми йшли — займанщину обсісти,
козацькими кістками облягти.
Живцем, як кажуть, в землю ж не залізи —
Сибіру, Магадану чи Ухти.²
Кигикнуло — і далі полетіло.
А може, все причулося мені.
І вже болить душа, на дуб здубіла
в цій чужаниці, чужбі, чужині!³

Верни до мене, пам'яте моя,
Нехай на серце ляже ваготою
Моя земля з рахманною журбою.
Хай сходить співом горло солов'я¹
В гаю нічному. Пам'яте, верни
Із чебреця, із липня жаротою.
Хай яблука останнього достоя²
В мої червонобокі виснуть сни.
Нехай Дніпра уроча течія
Бодай у сні у маячні струмує.³
І я гукну. І край мене почує.
Верни до мене, пам'яте моя!

Як хочеться — вмерти!
Аби не мовчати,
ні криком кричати,
останню зірницю,
обвітрену врано,
останнє спинання
осклілої днини
діждати — і вмерти!
І вже не вертати:
у спокій глибокий,
де тиша колише,
де пісня затисне
обкладене серце —
ані продихнути —
як хочеться вмерти!
Відмрілися мрії,
віддумались думи,
всі радощі — вщухли,
всі барви — погасли.
Голодна, як проруб,
тропа вертикальна,
не видертись нею
ні кроком, ні оком,
ні рухом, ні духом,
ні тілом зболілим,
ні горлом скривілим.
Од крику, Владико,
піднось мене вгору,
бо хочу — померти!
Та й як перебути —
ці гони чекання,
пониззя безодні,
цей паверх терпіння,
цю муку прелюту?
Дай, Господи,— вмерти!
Пропасті, забутись,
зійти себе в зойках,
на друзки розпастись,
розвіятись в вітрі,
згубитися в часі
і, вирвавши душу,
піти — в безімення!
За пагорбом долі —

снігів сніговиця,
завія дороги,
кушпелиця шалу,
а матірні руки —
осклілим світанням —
піднеслі над світом
шукають навпомац
синівське привиддя,
родимку при оці,
зажурені, згорблені,
схилені плечі.
Як хочеться — вмерти!
Зайти непомітно
за грань сподівання,
за обрій нестерпу,
за мури покори,
за грати шаленства,
за лють огорожі,
за лози волань,
шпичаки навіженства,
аби розпластатись
в снігах безшелесних
десь між кучугурами
доль запропалих —
як хочеться вмерти!

Прощаю вас, лихі кати мої,
прощаю вас,
коли вже смерти жду видимої,
коли вже час.
Ви вбивці, ви ненатлі, нелюди
спередвіків,
а ми припізнені аеди,
наш злочин — спів.
Вже трумна роду стежку застує —
за рядом ряд.
Шалій, шалій, моя зненавиسته,
в склепінні крад.
Вітчизно, стіл мій, любий краю мій,
прости мені,
що палить серце гнів ропавий:
душа в огні.

В мені уже народжується Бог,
і поступово одміняє душу,
і повнить груди холодом, і світлом
мене донищує. Вітаю, певний дню!
Безкрайю розсувається овід,
земля даліє, наче тьмяна зірка,
і голова моя, налита сонцем,
вже передсмертну радість прочува.
Благослови мене, блаженна мить —
раптове самоспалення і вічне
навернення до тіла. Проминання
і входження зненацька — в сто світів,
де кожен надмолодь. Бо не живу
у жодному. Лише перебуваю,
мов на гостині. Надивляться — марно:
до них не буде більше вороття.
Хіба що пам'ять: тут лупили шкіру
живцем із мене. Пам'ять. От і вже.
Благослови мене, мій певний дню,
початись там, де щойно закінчився,
закінчуватись там, куди повік
тобі наказано путі-дороги.
Немилосердний дню,— благослови.

О земле втрачена, явився
бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
пролийся мертвому мені!
І поверни у дні забуті,
росою згадок окропи,
віддай усеблагій покуті
і тихо вимов: лихо, спи!..
Сонця хлюпочуться в озерах,
спадають гуси до води,
в далеких пожиттєвих ерах
мої розтанули сліди.
Де сині ниви, в сум пойняті,
де чорне вороння лісів?
Світання тіні пелехаті
над райдугою голосів,
ранкові нашепти молільниць,

де плескіт крил і хлюпіт хвиль
і солодавий запах винниць,
як гріх, як спогад і як біль?
Де дня розгойдані тарілі?
Мосянжний перегуд джмелів,
твої пшеничні руки білі
над безберегістю полів,
де чорні коси на світанні
і жаром спечені уста,
троянди пуп'янки духмяні
і ти — і грішна, і свята,
де та западиста долина,
той приярок і те кубло,
де тріпалася лебединя,
туге ламаючи крило?
Де голубів вільготні лети
і бризки райдуги в крилі?
Минуле, озовися, де ти?
Забуті радощі, жалі.
О земле втрачена, явися
бодай у зболеному сні,
і лазурово простелися,
і душу порятуй мені.

Я ЗВИНУВАЧУЮ КДБ

Неодноразово я вже звертався до офіційних інстанцій з проханням притягти до судової відповідальності осіб, які здійснюють масову розправу над представниками цілого покоління української інтелігенції. Однак на ці заяви я або взагалі не одержував відповіді, або мені давали прокурорські відписки не по суті справи (мовляв, засуджений правильно, а тому немає підстав справу переглядати). Ось чому я змушений звернутися до громадськості, повторивши мотиви, що спонукали мене до цього кроку.

1. У мене, як і в багатьох інших, заарештованих у січні 1972 року, а пізніше засуджених, зроблено обшук за провокаційним ордером, підписаним львівським прокурором Малихіним. Підставою на обшук було названо мою причетність до т. зв. справи Добоша. Майже всі жертви чергового кадебістського наскоку, у яких робили обшук на тій самій підставі, не були причетними ні до Добоша, ні до його «справи». Я вимагаю притягти до судової відповідальності осіб, які санкціонували ці обшуки й арешти під фальшивими приводами.

Із самого початку слідства кадебісти в розмовах зі мною про справу Добоша навіть не згадували, тому що Добоша я і в очі не бачив ніколи. Справа Добоша — це дешева фальшивка; вона була придумана, аби дискредитувати заарештованих перед громадськістю, щоб таким чином на деякий час паралізувати появу прилюдних протестів.

Оскільки справа Добоша з початку й до кінця є вигадкою, я заявляю: українські процеси 1972—73 років велися за аналогією із сфабрикованими процесами 30-х років і провадилися за допомогою тієї-таки єжовсько-беріївської методики.

Масштаб фальсифікації свідчить про те, що автором цього душоубного сценарію було керівництво КДБ при Раді Міністрів УРСР, тому я звинувачую його у свідомій фальсифікації з тим, аби приховати справжні злочини та прилюдну дискредитацію людей, репресованих за їхні переконання.

2. Під час обшуку в мене було вилучено майже все написане за 15—17 років літературної роботи: вірші, критичні статті, прозові твори, переклади. Із творів молодих українських літераторів кадебісти вилучили в мене твори Віктора Кордуна, Миколи Холодного, Ігоря Калинця, Григорія Чубая, деякі твори В. Симоненка, М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Драча. Жертвами розбою стали рукописні статті М. Брайтчевського, Л. Танюка, І. Дзюби, С. Тельнюка. Було забрано твори українських авторів, які проживають

за кордоном,— поетичні збірки В. Вовк та Е. Андіївської. Така ж доля спіткала окремі твори Б. Пастернака та Є. Євтушенка, М. Горького та О. Солженіцина, Бердяєва та Карла Маркса, К. Юнга та Ортеги-і-Гассета. Кадебісти довели, що їхніми ворогами є твори письменників та мислителів усього світу.

За це я вимагаю судити їх, як ворогів української культури, ворогів українського народу, ворогів гуманізму, світової культури, ворогів людства.

3. До мого звинувачення занесено чимало моїх текстів, у яких ідеться про репресії 20—30-х років та пізніших років, про геноцид українських селян 1933 року, про знищення української інтелігенції в 30-х роках, про матеріальні нестатки, що їх зазнавали колгоспники в 30—40-х роках та в окремі періоди наступних десятиріч. Слідство і суд назвали антирадянськими мої заяви про відсутність свободи пересування для сільського населення, позбавленого паспортів, що я назвав формою закріпачення. Названо антирадянським моє твердження, що період 1961—70 років був десятиріччям такого ж систематичного погіршення умов матеріального та духовного існування народу, періодом наступу реакції. Названо антирадянським мій вірш «У Мар'їнці стоять кукурудзи», в якому йшлося про відомі факти минулого, коли колгоспникам за роботу практично нічого не платили.

Назвавши згадані тексти антирадянськими, кадебісти тим самим узяли на себе роль безпосередніх винуватців минулого кривавого періоду та співучасників нещадної державної експлуатації народу. Ставлячи сьогодні такі твердження у провину, засекречуючи відомі факти безприкладних репресій у минулому, кадебісти доводять тим самим свій кривий зв'язок із бандою Єжова і Берії, беруть на себе відповідальність за всі злочини, що їх учинили їхні попередники минулого десятиріччя.

Я назвав КДБ паразитною, визискуючою і шкідливою організацією, на сумлінні якої мільйони й мільйони розстріляних, закатованих, заморених голодом душ.

4. Мені приписали за вину відсутність у моїй творчості класового підходу, ту обставину, що я непартійний та позаспільковий літератор, що я не дотримуюсь принципу комуністичної партійності та принципів соціалістичного реалізму, що я стою на позиції абстрактного гуманізму і що в деяких моїх творах відбивалася екзистенційна настроєність (проблематика). Таким чином, злочином вважається вже те, що людина має якісь інші, некомуністичні переконання. Цій людині просто заборонено існувати.

Тому я називаю кадебістів злочинцями, які потоптали найелементарніші людські права.

5. Під час слідства мені не дали жодного юридичного кодексу, що ознайомив би мене з правами обвинуваченого. Такі кодекси я вимагав щодня до початку суду. Але мені їх не дали.

Тоді я відмовився ходити на слідство. Кадебісти погрожували, що водитимуть мене силоміць. Я відмовлявся розмовляти із слідчими — мене кинули до психіатричної лікарні. Більше того: коли у в'язничному коридорі я крикнув, що мене збираються везти до психіатричної лікарні, на мене накинулися з кулаками начальник в'язниці Сапожников та черговий офіцер. З тим, щоб мене психологічно зломити, з'єднали свої зусилля слідчі та прокурори для нагляду Макаренко, Погорілий, Малий, які несуть усю відповідальність за самосуд, що його чинять у кабінетах слідчих, за порушення елементарних правил ведення слідства. Аби обвинуватити мене, використано інспірованих кадебістами свідків — Мацкевича, Сидорова, Кислинського, хоча я з самого початку говорив про них, як про кадебістську клієнтуру, до того ж шовіністичного типу.

— Я одразу зрозумів, що Стус націоналіст, тому що він весь час говорив українською мовою,— заявив на очній ставці Сидоров.

З прямою метою, щоб обблещити інших заарештованих, були використані як «свідки» психічно й морально зломлені З. Франко та Л. Селезненко. Останній заявив на суді, начебто я справив на нього враження справжнього націоналіста. Коли я заперечив це твердження як безпідставне, Селезненко відмовився від нього. Тоді суддя Дишель почав лякати свідка в'язницею. І Селезненко не встояв перед шантажем. Те саме було із свідком І. Калиниченком, у якого КДБ вимусив фальшиве свідчення стосовно мого вірша, від якого він відмовився на слідстві. Тоді суддя почав обливати його нецензурною лайкою, погрожуючи, що за таку поведінку його виженуть з роботи й позбавлять ученого ступеня.

Під час суду я вимагав відкритого суду — мені відмовили, я відмовився від оборонця, вимагав літературних експертів — і теж марно.

У зв'язку з цим я обвинувачую весь слідчий відділ КДБ, начальника в'язниці Сапожникова, всю колегію суддів, прокурорів Макаренка, Малого й Погорілого, які чинили цей злочинний самосуд наді мною та моїми товаришами.

6. Я звинувачую внутрішніх рецензентів КДБ, які писали оцінки на вилучені твори українських літераторів. З них я можу назвати А. Каспрука (Інститут літератури АН УРСР), який рецензував збірку моїх віршів та літературно-критичні статті, А. Ковтуненка (Інститут літератури АН УРСР), автора «відгуку» на збірку «Крик з могили» М. Холодного, авторів колективної рецензії на книгу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» А. Скабу, В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорну (Інститут історії партії), П. Недбайла (доцент кафедри журналістики Львівського університету). Підставою на те, щоб притягнути їх до судової відповідальності, можуть бути наявні в справі їх рецензії з відверто поліційними, кровожерними заявами. Гадаю, що їхня

вина в проведенні масових репресій така сама, як і штабних кадебістів. Вони такі самі душогуби, як слідчі й судді.

7. Я обвинувачую кадебістів за фізичні муки, що їх заподіяно українським політв'язням. Так, 1972 року заподіяли кілька ножових ран В. Морозові. На початку 1975 року важко побили М. Осадчого у камері Потьми. Трохи пізніше це сталося й із В. Чорноволом, якого шостого дня голодівки силоміць виштовхали на етап, закованого в кайдани, й примусили босоніж іти по снігу. Фізичним знущанням піддаються українські жінки-політв'язні — Строкатова, Шабатура, яких у січні 1975 року кинули до таборової в'язниці на голодний пайок, довівши їх до надзвичайного виснаження. Іншим в'язням вони методично вкорочують життя — холодом і голодом, відсутністю потрібного лікування тощо.

Я обвинувачую кадебістів, які четвертий рік тримають у психіатричних лікарнях українських політв'язнів — М. Плахотнюка, Б. Ковгара, В. Рубана, А. Лупиноса, Л. Плюща, Терелю, Красівського та інших. Я називаю КДБ при Раді Міністрів УРСР зловмисною організацією, що здійснила дикі репресії 1972—73 років у небачених за теперішнього часу для СРСР масштабах, завдала непоправної шкоди українському народові та його культурі. Я обвинувачую КДБ як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську тому, що вона зробила мій народ і без'язиким, і безголосим. Судові процеси 1972—73 років на Україні — це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любові до свого народу. Покоління молодії української інтелігенції, що його зробили поколінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими силами славен народ — і нині, й у віки вічні.

Я певний того, що рано чи пізно КДБ будуть судити — як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатотомовій справі її злочинів буде й моя сторінка свідчень — обвинувачень.

Концтабір «Дубровлаг».
1975 р.

ПРИМІТКИ

Василь Стус у табірних умовах, відтворюючи вірші по пам'яті чи роблячи зміни у переданих уже раніше на волю поезіях, не мав змоги ідентифікувати різні варіанти одного й того ж твору. Тому вважаємо за доцільне зафіксувати текстологічні розбіжності, наявні у нашому та трьох попередніх виданнях, а саме:

1. Василь Стус. Палімпсести.— Сучасність, 1986.— 142 с.
2. Василь Стус. Свіча в свічаді.— Сучасність, 1986.— 480 с.
3. Василь Стус. Дорога болю.— К.: Рад. письменник, 1990.— 222 с.

Подаємо також інші дані, які, на наш погляд, потребують роз'яснення.

«Добрий день, мій рядок кароокий...»

¹ я пером і горбом віддарую (3).

«Алея — довга і порожня...»

¹ аби за край душі сягнути (1, 3),

² і ще дорожча, ще миліша
кує зигзицею — ку-ку (1, 3),

³ згублю. Із Видубеч. Із круч (1, 3),

⁴ У виданнях 1 і 3 перед рядком:

Алея довга і порожня

є чотиривірш:

Хапливе здрастуй і прощай.
Побачення, мов зойк, хапливе.
Суха пролопотіла злива
ридань. Палає небокрай.

⁵ У виданнях 1 і 3 немає чотиривірша від слова
«Куди» до слова «Прощавай».

⁶ погробли вікнами німими (1, 3),

⁷ А там, де вимерлі провулки,
розсипалася вся дрібними (1, 3).

«Коли я один-однісінький...»

¹ О. Комар — прізвище поета Олега Орача.

«Горить сосна од низу догори...»

- ¹ Горить сосна од низу догори (3),
² а Пан-Господь і бачить і мовчить (1),
і Пан-Господь і бачить, і мовчить (3),
³ і тільки сосна тоскно тріскотить (1, 3),
⁴ о як боліла біла білота (3).

«Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...»

- ¹ (...) проочиш,
Гамуючи ридання з-за плеча (2),
² Хустинку бгаєш пальцями тонкими (2),
³ Та квапилася моторозна хвиля
У горечах, мов коні, торопких (2),
⁴ Спогадувань святошинських, пречиста (2),
⁵ занудливих майданів, вулиць, площ.
Ти ж вирвалася, рушила — гірський
повільний поковз, опуст, розпадання
материка, раптовий зсув, і дляння (2),
⁶ бо вже оббухли слізьми губи білі (2),
⁷ нехай віка без мене довікує (2).

«Вся в жужелиці, поросі, вугіллі...»

- ¹ Немає доми. Світ утратив вісь (1).

«Відчув себе, й досить. А чуєш, бідо...»

- ¹ Чигає на тебе засліплення мить (3).

За літописом Самовидця

- ¹ За хмарою хмара, за димом пожарищ — високо
зоріє на пустку усмерть сполотніле божа.
Стенаються в герці скажені сини України,
той з ордами ходить, а той накликає Москву (1),
² вже мати не встане — розкинула руки в рову,
Найшли, налетіли, зом'яли, спалили,
побрали з собою весь тонкоголосий ясир (1),
³ і Буг почорнілий загачено тілом людським (1),
⁴ Паси з вас наріжуть, натягнуть на гузна вам палі
і крові натачать — упийтесь кривавим вином.
А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі
Наш дуб предковичний убрався сухим порошком (1).

«Ось вам сонце...»

- ¹ І витягнув п'ятака, схожого на сонечко. А це вам дорога,—
він зробив кілька ступнів праворуч, носакон позначивши
її межу (3),

- ² слухайте лекції або популярні кінофільми (1),
слухайте лекції, дивіться популярні кінофільми (3),
³ колись-то кінчається (3),
⁴ при цьому він подав жмутик (3),
⁵ Коли вам хочеться відпочити (3),
⁶ уявіть, що опали вас вороги (3),
⁷ і хочуть позбавити щасливого існування (3),
⁸ вдивляючись в очі, під кокардою (3).

«Як страшно відкриватися добру...»

- ¹ Як тяжко відкриватися добру (1),
² із мученицьким виразом: мовляв (1).

«Уже тоді, коли, пірнувши в ліс...»

- ¹ Напередодні арешту Стус лікувався в Карпатах, у Моршині,
під час Різдвяних Свят ходив з друзями колядувати і був заареш-
тований, повертаючись до Києва, 13 січня 1972 р.

«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»

- ¹ і врочить подив: не спиняйся, йди (1).

«Не можу я без посмішки Івана...»

- ¹ Йдеться про поета і критика Івана Світличного, якого було
заарештовано у вересні 1965 року.
² Останнього чотиривірша у виданні 3 немає.

«На однакові квадрати...»

- ¹ У виданні 1 після рядка:
в світ неправди привела
є закінчення:

Дум намарне гвалтування
без причини, без мети,
в сотах ярого страждання
пустографки самоти.

«Ярій, душе! Ярій, а не ридай...»

- ¹ Алла Горська — художниця, по-звірячому вбита за загадкових
обставин 1970 р.
² У білій стужі сонце України (2, 3),
³ Бо мало нас. Дрібнесенька щопта (2),
де жменька нас. Малесенька щопта (3),
⁴ Усім нам смерть судилася зарання (3),
⁵ що калинова кров така крута (2),
бо калинова кров така ж крута (3),
⁶ така терпка, як кров у наших жилах (2),
вона така ж терпка, як в наших жилах (3),

- ⁷ У білій стужі білих голосінь (2),
У сивій завірюсі голосінь (3),
⁸ Ці грона болю, що падуть в глибінь,
безсмертною бідою окошились (2, 3).

«Сто дзеркал спрямовано на мене...»

- ¹ Досі зросту свого не досяг? (1),
Урвище? Залом? А чи зигзаг? (3).

«Гойдається вечора зламана віть...»

- ¹ туга, наче слива, рудою полита (1, 3),
² Ти чуєш, розбратаний сам із собою? (1, 3).

«Десь там на споді пам'яті ворушишся...»

- ¹ Забутим днем, забутим світом сушишся (1),
² Я — посеред. Між двох своїх світів (1)

«Колеса глухо стукотять...»

- ¹ У коментарі до вироку Стус писав, що цей вірш присвячений
пам'яті Миколи Зерова.

«Верстаю шлях по вимерлій пустелі...»

- ¹ В алфавітному покажчику видання 1 є варіант назви:
«Верстаю шлях по вимерзлій пустелі».

«Аби лиш подолати гнів...»

- ¹ Намарне Бога не гніви —
Хай б'є пропасниця тобою (1).

«Церква святої Ірини...»

- ¹ Скільки набилося туги! (1),
² Жінку лишив на наругу,
Маму лишив на біду (1),
³ Рідна сестра, як зигзиця,
б'ється об мури грудьми...
Глипає оком в'язниця,
наче сова із пільми.
Київ за ґратами. Київ
весь у квадраті вікна.
Похід почався Батиїв,
ачи орда навісна?
Мороком горло огорне —
ані тобі продихнуть.
Здрастуй, бідо моя чорна,
здрастуй, страсна моя путь (1).

«Уже моє життя в інвентарі...»

¹ У виданні 2 подано такий варіант вірша:

Усе життя моє в інвентарі
тюремному розписано по пунктах,
як кондаки твої і тропарі.
І тільки дух мій ярим громом бухне
над цей похмурий мур, над цю мару
і над Софіїну дзвіницю зносить
угору й гору. Хай но і помру,
вони за мене відтонкоголосять.
Три тисячі світанків лебединих,
що оленями йшли між чагарів
і, мертвого, мене не розбудили.

«Москва. Столиця. В сотню лиць...»

¹ Ідеться про етап з Мордовського концтабору ЖХ-385/3 через пересильну тюрму в Москві, яким везли взимку 1974 р. Стефанію Шабатуру і Стуса на Україну для «перевиховання» в КДБ (згодом Стуса — до Ленінградської в'язничної лікарні на операцію).

«Господи, гніву пречистого...»

¹ благаю — не май за зле (1, 2),
² Вірою тугу розвію,
щоб був я завжди таким,
яким мене мати родила (2),
³ мене від біди вберегти (2).

«З ціложиттєвого ждання...»

¹ Я єсмь, Вітчизно, як і ти (3).

«Нарешті — прощальна пора настає...»

¹ Йдеться про Ірину Стасів-Калинець та В'ячеслава Чорновола, які були спів'язнями Стуса у Мордовському концтаборі ЖХ-385/3.

«Як добре те, що смерті не боюсь я...»

¹ Що вам, лукаві судді, не клонюся (2),
² Народе мій, до тебе я поверну (2),
³ і в смерті обернуся до життя (2),
як в смерті обернуся до життя (3),
⁴ і в смерті з рідним краєм поріднюсь (3).

«Чого ти ждеш? Скажи — чого ти ждеш?»

- ¹ сльозу навмисну, двоє ворогів (1),
² ні України, ні землі, ні неба.
А на Святошині, як меч, спинилась тінь
твого болю: пустинь України
лякається уже своєї тіні
і нишком ховається в глибінь
опівнічну. А ти як демон зла,
кленеш, кленеш, кленеш і накликаєш,
і серед ночі з себе витікаєш...
Твоя недоля — грудочка тепла
під попелом століть. Але ти ждеш
і все таки сподієшся дожити (1).

«Геть спогади сперед очей...»

- ¹ із лиць — жалі, із уст (1, 2),
² у цей сорокоуст (2),
³ пройдемо лабіринтом бід (3).

«Коли тебе здолає сон смертей...»

- ¹ У виданні 2 подано такий варіант вірша:

Коли тебе здолає сон смертей,
і втома літ тобі обляже груди,
і понесуть ті звомплєні маруди
із світу геть і геть з-перед очей;
коли спромога самоуникань
ув ізголов'я спалахом прозріння
відкриється тобі у благостині
прощань, опрощень, прощ і прощавань;
коли протліла згага живоднів
ураз пропустить серце, ніби напад
нагальної недуги в смертний захід,
у феєричні спалахи жалів;
коли ти зрозумієш: безпуть є
в тій товчі потайних відьомських тріпань —
апокрифом здобиться житіє.

«Утрачені останні сподівання...»

- ¹ Утрачено останні сподівання (3),
² Тож приспішись, йдучи в самовигнання,
Безжально спалюй дорогі мости (1),
³ Свій найчистіший чорний біль — пали.
Тепер, упертий, безвісти одчальною,
бездомного озувши постоли (1, 3).

«Ще кілька літ — і увірветься в'язь...»

¹ Перенесе тебе в ясні чертоги
Від самоволь, покори і сваволь (1),

² А ти єси тепер довіку вільний
в нестерпному своєму всебутті (1).

«Плач, небо, плач і плач! Пролий невтомне море...»

¹ Ні з серця вирвати. Тюрма — тюрми тюрма (2),

² І зорі опадіть з потьмарених небес (2).

«Сосна із ночі впливла, мов щогла...»

¹ Сосна із ночі впливла, як щогла (2),

² як уст-слова. І спогади знесла (2),

³ і посвітилась болем далина.

І все вона. Довкруж — одна вона (2),

⁴ Сосна росте із ночі. Горілиць

з-за оболочу свінула Софія.

Десь галактичний Київ бронзовіє (2),

⁵ як тінь Вітчизни о порі смеркання.

А ти уже потойбіч, ти — за гранню,
де видиво гойдається святе (2).

⁶ сосна спливає з ночі, ніби щогла (2).

«Весь обшир мій — чотири на чотири...»

¹ Весь обшир мій — чотири на чотири (3),

² І дальша смерти — рідна Україна (1, 3).

«Цей біль — як алкоголь агоній...»

¹ У власну душу увійти (2),

² І ти ще довго сатаній (2),

³ на білій голові своїй (2).

«І стіл, і череп, і свіча, що тіні колихає...»

¹ І те маленьке потерча, що душу звеселяє (1),

² потвердять, що горить свіча розважно — ані бликне (1).

Трени М. Г. Чернишевського

¹ В одному з рукописних авторських варіантів вірші в цикл не об'єднані.

«Народе мій, коли тобі проститься...»

¹ всепам'ятка, всечула, всевидюща (1, 3),

² нічого ні забуде, ні простить (1).

«Виснажуються надра: по світах...»

- ¹ не дерти горла криком навісним (1, 3).

«Яка нестерпна рідна чужина...»

- ¹ Як тяжко нагодитися й піти (1),
² що рідний край мій — царство німоти (1),
³ Та сам я єсьм! І є грудний мій біль (3).

«Ми вже твої коханці, смерте...»

- ¹ У виданнях 1, 3 цього рядка немає;
² грушанка прогортає сніг (1, 3);
³ І як то добре на узліссі (1, 3).

«І що кигиче в мертвій цій пустелі?»

- ¹ Терпи, хоч як і тяжко, як і тяжко.
Тут наша кров солона і руда (1),
² Невже тобі живцем у землю лізти,
коли недолі — не перемогти? (1),
³ у чужиниці, ой у чужині (1).

«Верни до мене, пам'яте моя...»

- ¹ Хай сходить співом серце солов'я (2),
² Хай яблука осіннього достою (2),
³ Бодай у маячні мені струмує (2).

З М І С Т ¹

Різьбяр власного духу. І в а н Д з ю б а	3
Двоє слів читачеві	21

ПРОЩАЙ. НЕ ОЗИРАЙСЯ. ОЗИРНИСЬ

Ліричне	22
Початок творчості	22
«Добрий день, мій рядок кароокий...» *	23
«Вглядаюсь в осінні стерні...» ***	23
«Алея — довга і порожня...» ***	24
«Весняний вечір. Молоді тумани...» ***	25
«Коли я один-однісінький...» *	25
«Тінь чорна. Півтіні голубі...»	26
«Дерева в маячні, шалене миготіння...» ***	26
«Од переляку глек зайшовся гудом...» ***	27
«Немов рубін у чорнім адамашку...» ***	27
«Який це час?» *	28
«Балухаті мистецтвознавці...» *	29
Розмова *	30
«У Мар'їнці стоять кукурудзи...» *	30
«І діл поплив. Поплив рікою...» ***	31
«Віддай мені своєї смерти частку...» ***	31
«Вона заслухана у себе...» ***	31
Синові ****	32
«Ти десь живеш на призабутім березі...» ***	32
«Душа ласкава, наче озеро...» ***	33
«Посоловів од співу сад...» ***	33
«Ти вся — в дощі. Ідуть дощі століть...» ***	34
«Коли б ти знала, як ми є удвох...»	34
«Як синьо, як біло, як яро горить...» ***	35
«Запахло сонцем, воском і зелом...» ***	35
«Довкола стовбура кружляємо...»	36
«По голубих лугах, мов голуб...» ***	36
«Горить сосна од низу до гори...» ***	36

¹ З огляду на те, що при упорядкуванні збірки не дотриманий хронологічний принцип і відсутні дати написання творів, у змісті введено такі позначення:

* — поезії із збірки «Зимові дерева» (1958—1969);

** — поезії із збірки «Веселий цвинтар» (1970);

*** — поезії із збірки «Палімпсести» (1972—1979);

**** — поезії із збірки «Свіча в свічаді» (1972—1976).

Поезії різних років, друковані вперше, зірочками не позначені.

«Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча...» ****	37
«Вся в жужелиці, поросі, вугіллі...» ***	38
«І вимінилися небо і земля...» ***	39
«Відчув себе, й досить. А чуєш, бідо...» ***	39
«Упали роси на зелені вруна...» ***	39
Один день з Василем Стусом у Львові. Михайло Осадчий.	40

У БІЛІЙ СТУЖІ СЕРЦЕ УКРАЇНИ

За літописом Самовидця ***	42
«Ось вам сонце...» **	42
«Мала смердюча калабаня...» ***	43
«Порідшала земна тужава твердь...» **	44
«Даждь нам, Боже, днесь! Не треба завтра...» *	44
«Як страшно відкриватися добру...» ***	44
«Ніч осідала і влягалась падолом...» ***	45
«Уже тоді, коли, пірнувши в ліс...» ***	45
«Довкола мене цвинтар душ...»	47
«Хлющить вода. І сутінь за вікном...» ****	47
«Той бідний виквіт рідної землі...» ***	47
«Безжурно коник-стрибунець...» ***	48
«Ріка життя уже тече повз мене...» ***	48
«І стрілку смерті відведем назад...» ***	48
«Ще височів між нас напруглий мур...» ***	49
«Вона лежить, як зібгана вода...» ***	49
«Припнуто човен, а вода струмує...»	50
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» ***	50
«Не могу я без посмішки Івана...» *	50
«І дім наліг на дім...» ***	52
«Звіром вити, горілку пити...» *	52
«Мені здається, що живу не я...» **	53
«Сидимо біля погаслого вогнища...» **	53
«Не здайся — веснам. Легше — зимам...» ***	54
«То все не так. Бо ти не ти...»	54
«У цьому полі, синьому, як льон...» **	54
«Знову друзів додому веду...» ***	55
«Отак живу: як мавпа серед мавп...» *	55
«Із себе виклич лева і збagni...» ****	56
«О Боже, тиші дай! О Боже, тиші...»	56
Останній лист Довженка **	57
Із циклу «Костомаров у Саратові»	58
I. «За роком рік росте твоя тюрма...» *	58
VI. «Не побиваюсь за минулим...» *	58
VII. «Незграбно ворон кружеля...» *	59
«Утекти б од себе геть світ за очі...» *	60
«Так ми відходимо, як тіні...» ***	60

«На однакові квадрати...» ***	61
«Втечу од світу й дамся самоті...» ***	61
«Недоля вже нитку сурову снує...» ***	62
«Ці виски, ці скрики під вітром здійснюються вгору...» ***	62
«І жайворони дзвонять угорі...» ***	63
«Гармонійоване страждання...» ***	63
«А ти! — все спиш, і спиш, і спиш...» ***	64
«Був зал, мов постріл,— довгий і гулкий...» ***	64
«Ярій, душе! Ярій, а не ридай...» **	65
«Ти тінь, ти притінь, смерк і довгий гуд...» ***	65
«І навалились дні...» ****	65
«Живи у душах інших, як вампір...» ****	66
«Мертвий сон галактик...» ****	66
«О скільки слів, неначе поторочі...» ****	67
«Сто дзеркал спрямовано на мене...» **	68
«Мов лебедина, розкрилила...» ***	68
«Гойдається вечора зламана віть...» ***	68
«Пройди крізь сто дверей, устяж прочинених...» ***	70
«Мені постав ти в доброті і гніві...»	70
«Цей став повісплений, осінній чорний став...» ***	71
«Ущухло серця джерело...» ***	71
«Ще вруняться горді Славутів кручі...» ***	71
Міжнародній Амністії, ПЕН-клубові, людям доброї волі. М а л ь в а Л а н д а, Т е т я н а Х о д о р о в и ч	73

ЧАС ДВОБОЮ

«На схід, на схід, на схід, на схід...» ***	75
«Немає Господа на цій землі...» ***	75
«Стовпами кригу облягло...» ***	76
«Мені зоря сіяла нині вранці...» ***	76
«Усевитончуваний зойк...» ***	77
«Невже оце ти й є, бідо...» ****	77
«Десь там на споді пам'яті ворущишся...» ***	77
«Терпи, терпи — терпець тебе шліфує...» ***	78
«Це просто втома. Втома і смертельна...» ***	78
«Уже Софія відструменіла...» ***	79
«Колеса глухо стукотять...» ****	79
«І де він, голос той, блукає...» ***	80
«Іду до вас — ви все попереду...» ***	80
«Червневий сніг — на безоглядній сопці...» ***	81
«Верстаю шлях по вимерлій пустелі...» ***	81
«Я знав майже напевно...» **	82
«У тридцять літ ти тільки народився...» **	83
«Зазираю в завтра — тьма і тьмуца...» **	83
«Аби лиш подолати гнів...» ***	84

За читанням Ясунарі Кавабати ***	84
«Скучив за степом, скучив за лугом...» ***	85
«Спішать додому козаки...» ***	85
«Церква святої Ірини...» ***	86
«Танцює зек у батьківських чоботях...» ****	86
«Невже ти народився, чоловіче...» ****	87
«Там тиша. Тиша там. Суха і чорна...» ****	87
«Між співами тюремних горобців...» ****	87
«Уже моє життя в інвентарі...» ****	88
«Ти хоре, слово. Тяжко хоре ти...» ***	88
«Цей шлях — до себе. Втрачена земля...» ***	88
«Пахтять кульбаби золоті меди...» ***	89
«Немилосердно нас об вічність б'ють...» ***	89
«Задосить. Пристань і жди кінця...» ***	89
«Смаглява я і гарна...» ***	90
«Зими убогий маскарад...» ***	90
«Сліди обачні на снігу...» ***	90
«Звелася длань Господня...» ***	91
Колимська траса ***	91
«Немов нурець, що цілив просто в смерть...» ***	92
«Між світом і душею виріс мур...» ***	92
«Як моторошний сон — ці дні і ночі...» ***	93
«І душу облягло знесилля...» ***	93
«Бриніли по обранених ярах...» ***	93
«Гора за горою...» ***	94
«Москва. Столиця. В сотню лиць...» ***	94
«Весь ранок сонце світить справа...» ***	94
«Усе розлите в голубій воді...» ***	95
«Про що тобі я зможу повісти...» ***	95
«Невідомі закипають грози...» ***	95
«Тут сни долають товщу забуття...» ***	96
«Іди в кубельце спогаду — зогрійся...» ***	96
«Навпроти — графіка гори...» ***	96
«Коли б не ти — оця зима...» ***	97
«Поранок був схожий на вишню досвітню...» ***	97
«І не відтерп, і не розмерзся. Ні...» ***	98
«Бринить космічна музика струмка...» ***	98
«І все то за: дарунок сили...» ****	99
«Послухай вересня — і він повість...» ***	99
«О, власну стріти смерть...» ***	99
Кампанелла ***	100
«Як тихо на землі! Як тихо...» ***	101
«Від неба тільки стягнутий гузир...» ***	101
«Господи, гніву пречистого...» ***	102
«Отак і жив: любив...» ***	102
«Коли б, коли б ви мали, голуби...» ***	102

«Сто плах перейди, серцеокий...» ***	103
«Хтось чорний-чорний бродить довкруги...» ***	104
«Оце моє видіння — всіх ночей...» ***	105
«Неначе стріли, випущені в безліт...» ***	106
«А Ти — відтята, стята, нежива...» ***	106
«О не дивуй, о не дивуй мені...» ***	107
«Докучило! Нема мені вітчизни...» ***	107
«Крізь шиби, тьмаві і заплакані...» ***	107
«Недуга, несила ховати цей жаль...» ***	108
«Тільки тобою білий святиться світ...» ***	108
«Колимські закували зозулі...» ***	109
«Нарешті — прощальна пора настає...» ***	109
«З ціложиттєвого ждання...»	110
«О Боже мій, така мені печаль...» ***	111
«Коли найперші сполохи світання...» ***	111
«Ніч блукає, наче кінь стриножений...» ***	112
«Там, за безкраєм, там, за горою...» ***	112
«Те, що було за смертю, я пізнав...» ***	113
«Як лев, що причаївся в хащах присмерку...» ***	113
«Сховатися од долі — не судилось...» ***	114
«Як добре те, що смерти не боюсь я...» ***	114
Учасникам Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод, головам держав — учасниць Гельсінського акту. Андрій Са- харов	115

ПІД ТЯГАРЕМ ХРЕСТА

«Чого ти ждеш? Скажи — чого ти ждеш?» ***	116
«Вмирає пізно чоловік...» ***	116
«Геть спогади сперед очей...» ***	117
«Коли тебе здолає сон смертей...» ****	117
«Колючий посмерк повз, немов їжак...» ***	118
«Прости мені, пробач мені, хмарино...»	118
«Утрачені останні сподівання...» **	119
«Будні тут тобі про свято...» ****	119
«Ще кілька літ — і увірветься в'язь...» ***	119
«Плач, небо, плач і плач! Промий невтримне море...» ****	120
«Сосна із ночі впливла, мов щогла...» ***	120
«Ми нібито обернені свічаддя...»	121
«Весь обшир мій — чотири на чотири...» ***	121
«Наснилося, з розлуки наверзлося...» ***	122
«Заходить старість крадькома...» ***	122
«У порожній кімнаті...» ***	122
«Цей біль — як алкоголь агоній...» **	123
«Вона і я поділені навпіл...» ***	123

«Задзюркотіла вічна мерзлота...» ***	124
«Обколоте, в намерзі стогне вікно...» ***	124
«Раніше ніж прийти — ти вже відходиш...» ***	124
«І стіл, і череп, і свіча, що тіні колихає...» ***	125
«Дивлюсь на тебе — і не пізнаю...»	125
«Оце збавляння довгих літ життя...» ***	126
«Ще трохи краще край Господніх брам...» ***	127
«Деперсоналізація душі...»	127
Трени М. Г. Чернишевського	
І. «Народе мій, коли тобі проститься...» ***	127
ІІ. «Виснажуються надра: по світах...» ***	128
ІІІ. «Чотири вітри полощуть душу...» ***	129
ІV. «Боже, не літості — лютості...» ***	129
V. «Зрадлива, зраджена Вітчизна в серці дзвонить»	129
«Ну й сон. Нападати не хоче...» ****	130
«Ще й до жнив не дожив...» ****	130
«Блажен, хто витрачат уміє...» ****	131
«Стань і вдивляйся: скільки тих облич...» ****	131
«Вельможний сон мене здолав...» ****	132
«Цей спертий запах смерти, наче спирт...» ****	132
«Навкруг обрізано жалі...» ****	132
«Біда так тяжко пише мною...» ***	133
«Яка нестерпна рідна чужина...» ***	133
«Твоє життя минуло й знебуло...» ****	133
«І пензель голосу сягає сфер...» ***	134
«За мною Київ тягнеться у снах...» ***	134
«Ми вже твої коханці, смерте...» ***	134
«Наблизь мене, Боже, і в смерть угорни...»	135
«Смерть — то повище зір, життя — пониже пекла...» ***	136
«Наді мною синє віко неба...» ****	136
«Ця чорнота попереду — давно...» ***	136
«І що кигиче в мертвій цій пустелі...» ***	137
«Верни до мене, пам'яте моя...» ****	137
«Як хочеться — вмерти...» ***	138
«Прощаю вас, лихі кати мої...» ***	139
«В мені уже народжується Бог...» ***	140
«О земле втрачена, явися...» ***	140
Я звинувачую КДБ	142
Примітки	146

Літературно-художнє видання

СТУС

ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ

ПІД ТЯГАРЕМ ХРЕСТА

Упорядник
О р а ч Олег Юхимович

Вступне слово
Д з ю б и Івана Михайловича

В оформленні видання використано твір
художника Миколи Бідняка

Львів, «Каменярь»

Художній редактор І. П. Плєсканко
Технічний редактор З. Ф. Стецьків
Коректор О. Б. Катола

ІБ № 2131

Здано на складання 17.07.91. Підписано до друку 10.10.91. Формат 84×108^{1/32}. Папір офсетний № 1. Гарнітура журн. рубл. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 8,4. Умов. фарбовідб. 8,93. Обл.-вид. арк. 9,41. Тираж 16 000 пр. Замовлення 1092-1. Ціна 3 крб.
Видавництво «Каменярь». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Стус В. С.

С88 Під тягарем хреста / Упоряд. О. Ю. Орач; Вступ. слово І. М. Дзюби; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького; В оформл. вид. використано твір худож. М. Бідняка.— Львів: Каменярь, 1991.— 159 с.

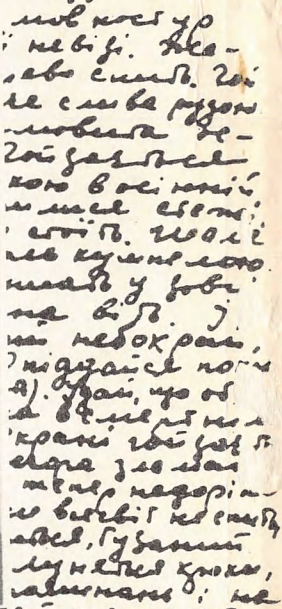
ISBN 5-7745-0378-X: 3 крб., 16 000 пр.

До збірки увійшли твори Василя Стуса (1933—1985 рр.), чие життя обірвалося по багатьох роках тюремних поневірянь за колючими дротами ГУЛАГу. Лицарськи вірний непроминушим ідеалам, він не спасував перед реченцем, бо ж дорогу боротьби і страждань обрав свідомо. Написане вилучали й нищили, а він з вірою, що переможе у двобої, не переставав творити, допоки пронизливі сибірські вітри не видули із кволого тіла роз'ятреної душі. Уціліле ж слово промовляє до кожного з нас, утверджуючи на думці: всі ми залишаємося в'язнями сумління доти, доки не зійде над стужілою Вітчизною заблукане сонце волі.

С 4702640202-072 БЗ-21-17-91
М214(04)-91

ББК 84Ук7-44

7

[illegible]

i gorasne
 i zrov v kom
 rygnel i ne e kas
 niz bezprazn i
 ne kizai nory
 nym na nym
 nasyay, nym
 zo romy, nym
 nana rom
 of yagabnoo
 nymy! k
 e do
 are in chit ul
 vnt zavy i roo
 ri zar nym
 y, bane, nym
 nymelch. b
 cos nymy ooi
 kas i kym
 — oyma

[illegible]

3 крб.

ВАСИЛЬ

СТУС

Дид мазабел
хвеса!